

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

З.М. БОБУР НОМИДАГИ АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ТАРИХ ВА ИЖТИМОИЙ ФАНЛАР ФАКУЛЬТЕТИ

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ КАФЕДРАСИ

Тарих таълим йўналиши IV курс битирувчиси

МАЛЛАБОЕВА ЗАРГУЛ

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

**Мавзу: XIX асрнинг биринчи ярмида ўзбек хонликларида
давлат бошқаруви.**

Илмий раҳбар:

ЭРКАЕВ Э.

т.ф.н. катта ўқитувчи

АНДИЖОН – 2015

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3-6

1.БОБ. XIX асрнинг биринчи ярмида ўзбек хонликларидаги ижтимоий – иқтисодий ҳаёт ва сиёсий тарихи.

1.1. Ўзбек хонликларининг маъмурий-ҳудудий тузилиши ва аҳолиси.....	7-16

1.2. XIX асрнинг биринчи ярмида хонликларидаги сиёсий, ижтимоий – иқтисодий ҳаёт.....	17-33

2. БОБ. Ўрта Осиё хонликларида давлат бошқаруви тизими.

2.1. Хонликларидаги давлат бошқаруви тизимининг ўзига хос томонлари.....	34-45

2.2. Давлатдаги сарой мансаблари ва унвонлари.....	46-54

ХУЛОСА.....	55-56

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати.....	57-58

ИЛОВАЛАР.....	

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг тарихимизга бўлган муносабат тубдан ўзгариб, совет даврида нотўғри баҳо берилган ёки юзаки кўриб чиқилган масалаларга жиддий илмий ёндашув кучайди. Айниқса, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 июлдаги “ЎзРФА тарих институти фаолиятини такомиллаштириш ҳақидаги” қароридан сўнг ҳаққоний тарихни яратиш, бу жараёнда бирламчи манбаларга асосий эътибор бериш, қўйилган муаммони соҳа мутахассислари томонидан ҳал этилиши, мавжуд муаммолар ечимини илмий асослаш борасида анчагина ишлар амалга оширилди. Шунга қарамасдан, узоқ ўтмишларга бориб тақалувчи улкан тарихимизда ечимини кутаётган муаммолар талайгина. Ана шундай фундаментал масалалардан бири - ўзбек халқи давлатчилиги ҳамда давлат бошқаруви тарихидир.

Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек *“Тарихимиз саҳифалари шундан далолат берадики, юртимиз ривожига ҳамма замонларда ҳам бир текис кечмаган.*

Айниқса, тежурийлар ҳукмронлигидан сўнг - яъни XVII асрдан XX асрнинг бошларигача бўлган даврда Туркистон замини сиёсий парокандалик, жаҳолат ва қолоқликка юз тутди. Уч хонликка бўлиниб кетган минтақа узоқ муддат ўзаро зиддият ва қарама-қаршиликлар, уруш- жанжаллар гирдобидида қолиб кетгани нафақат иқтисодий, молиявий ва ҳарбий салоҳият нуқтаи назаридан, балки ижтимоий-маънавий фикр ривожидида ҳам кўп салбий оқибатларни келтириб чиқаргани барчамизга яхши маълум.

Тарих ғилдирагининг айланиши билан, авваламбор, юрт ҳукмдорлари ва амалдорлари халқнинг тақдири ва келажига ҳақида қайғуриши ўрнига, ўз шахсий манфаатларини ҳамма нарсидан устун қўйиб, жаҳолат ва зафлатга берилиб кетиши оқибатида биз бугун яшаётган минтақа умумбашарий

тараққиёт жараёнларидан узилиб, ривожланишдан кескин орқада қолиб кетди.

Ўзаро низо ва адоватларнинг кучайиши, фақат ўз қобилигига, умрини ўтаб бўлган ақидаларга ўралашиб яшаш натижасида бир вақтлар буюк маданият ва тараққиёт даврларини бошидан кечирган эл-юртимизнинг бу пайтга келиб қандай оғир аҳволга тушиб қолганини ўзимизга тасаввур қиладиган бўлсак, ўйлайманки, кўп нарса ўз-ўзидан аён бўлади.

Бу ҳаётнинг шафқатсиз бир қонунияти бор. Яъни, тарихнинг мураккаб ва ҳал қилувчи бурилиш палласида ҳар қандай миллат ва элат ўз аҳилиги ва бирдамлигини сақлаб, ўз миллий манфаатлари йўлида қатъият билан турмаса, масъулият ва ҳушёрлигини йўқотадиган бўлса, охир- оқибатда ўзининг энг катта, тенгсиз бойлиги бўлмиш мустақиллиги ва озоддигидан жудо бўлиши шубҳасиз.¹

Биз мазкур битирув малакавий ишда ана шу Туркистон заминидаги хонликларнинг XIX асрдаги давлат бошқаруви тизимини ёритишга ҳаракат қилдик.

Мавзунинг ўрганилиш даражаси. Туркистон ўлкасида ташкил топган хонликлар тарихи ва ҳукмронлик қилган сулолаларнинг тарихи доирасида тадқиқ этилиб келинган. Жумладан, Ўрта Осиё ҳудудларида ҳукм сурган ўзбек хонликлари давлатларнинг бу давлат тарихига оид маълум манбаларда бирмунча ёритилиб кетилган.

XIX асрнинг биринчи ярмидаги хонликлар давлатчилиқ тарихини тадқиқ этишда ҳозирги кунга келиб жиддий илмий ютуқларга эришилган бўлиб², ушбу тадқиқотларда хонликлар давлатчилиги шакллари, бошқарув

---

¹ И.А.Каримов . Юсак маънавият – енгисмас куч. – Т.: “Маънавият”, 2008, –Б. 50–51

² Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. - Т.: 2000; Ртвеладзе Э.В.; Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. -Т.: 2001; Сабуров Н. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. -Т.: 2005; Сагдуллаев А., Мавлонов Ў. Ўзбекистонда давлат ва бошқарув тарихи. - Т.: 2006; Абдуллаев Ў.И. Ўрта Осиёда қадимги бошқарув ва илк давлатчилик тарихшунослиги. - Тошкент: Академия,

тизимининг, унвонлар ва мансаблар, шаҳарлар ва улардаги аҳолининг ижтимоий иқтисодий аҳволи баён этилган.

Тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари. Мазкур битирув малакавий ишда ўзбек хонликларидаги хусусан, XIX асрдаги ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ҳаёт, халқнинг турмуш тарзи, давлат бошқаруви масалалари, хонликларидаги мансаб ва унвонлар, сулолалар ҳукмронлиги тарихи ўрганилди. Туркистондаги уч хонликнинг давлат бошқаруви масалари, саройдаги унвон ва мансаблар, хонликларнинг маъмурий ҳудудий тузулиши масалари тарихи ҳақидаги маълумотларни ҳар бир хонликда алоҳида баён этилган. Шунингдек, хонликдаги аҳолининг этник таркиби, ер эгаллиги муносабатлари, сиёсий тарихи, солиқ ва мажбуриятлар масаласи ҳам ёритиб ўтилди.

Ишнинг назарий-методологик асослари. Битирув малакавий ишда Ўзбекистон Республикаси миллий истиқлол мафкурасининг устувор мақсад ва вазифалари ғоявий асос қилиб олинди. Ишда илмийлик, холислик, тарихийлик, қиёсий ва танқидий ўрганиш, тизимлилик тамойилларига амал қилинди. Тадқиқотнинг методологик асосида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг асарлари, маъруза ва нутқларида илгари сурилган услубий, илмий-назарий кўрсатмалари муҳим роль ўйнади.

Битирув малакавий ишнинг илмий янгилиги. Ишда Туркистон хонликлари давлат бошқаруви соҳасида тўпланган тажрибалар қатор илмий адабиётлар асосида ўрганилди ва алоҳида мавзу сифатида тадқиқ этилди. Ишнинг кириш қисмида мавзунинг долзарблиги, ўрганилганлик даражаси, ишнинг мақсад ва вазифалари, назарий методологик асослари ва амалий аҳамияти очиб берилган.

Ишнинг амалий аҳамияти. Битирув малакавий ишда жамланган ва умумлаштирилган маълумотлар XIX асрдаги ўзбек хонликлар давлат бошқаруви масалалари умумлашган ҳолда ўрганиш имконини беради.

Битирув малакавий ишининг тузилиши кириш, 2 та боб, 4 параграф, хулоса, иловалар фойдаланилган адабиётлар рўйхати ҳамда тақдимот қисмларидан иборат.

1.БОБ. XIX асрнинг биринчи ярмида ўзбек хонликларидаги ижтимоий – иқтисодий ҳаёт ва сиёсий тарихи.

1.1. Ўзбек хонликларининг маъмурий-ҳудудий тузилиши ва аҳолиси.

Бухоро амирлиги. Ўрта Осиё хонликлари ичида Бухоро амирлиги алоҳида давлат эди. Манбаларга кўра, XVIII асрнинг ўрталарига келиб Бухоро амирлиги ҳудудларида бирмунча ўзгаришлар содир бўлади. Бу даврда Бухоро ҳукмдорлари ўз тасарруфларида Бухоро шаҳри ва унинг атрофидаги Вобкент, Гиждувон, Қорақўл, Вағоза туманлари, Қашқадарё ва Миёнҳол воҳаларини сақлаб ҳололган эдилар. Хўжанд, Тошкент, Ҳисор вақти-вақти билан эса Ғузор, Шаҳрисабз, Нурота, шунингдек Амударёнинг ўнг соҳилидаги Балх, Андхай, Маймана, Бадахшон ва Шибирғонлар ҳам Бухорога вассал бўлишига ҳарамай унга итоат этмай қўйганлар. Сиёсий парокандаликнинг асосий сабаби - сўнгги аштархонийлар давридаги ўзаро куршалар, марказдан ҳочувчи кучлар давлатнинг ўсиши эди.

XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, яъни манғитлар сулоласи ҳукмронлиги ўрнатилгач, Бухоро амирлиги яна аста-секин мустақамлана бошлайди. Шу асрнинг 70-80 йилларига келиб Бухоро амирлигининг марказий ҳудудини Самарқанд ва Бухоро шаҳарларини ўз ичига олган Зарафшон воҳаси ташкил ҳилар эди. XIX асрнинг бошларига келиб Бухоро амирлиги ҳудудига Зарафшон ҳамда Қашқадарё воҳаларидан ташқари Сурхон воҳаси, Ҳисор, Хўжанд, Ўратепа, Панжикент каби аҳоли зич жойлашган туманлар, Жанубий Туркменистоннинг катта ҳисми, жумладан Чоржўйдан то Мурғоб дарёсигача бўлган ҳудудлар кирар эди. Бу даврда Бухоро амирлиги ҳудудларининг кенгайишига асосий сабаб - манғитлар сулоласининг марказлашган давлат барпо этишга интилиши эди. XIX аср бошларида Бухоро амирлиги бир томондан Эрон ва Афғонистон, иккинчи

томондан Хива хонлиги, учинчи томондан қозоқ жузлари ва тўртинчи томондан Қўқон хонлиги ҳудудлари билан чегарадош эди.¹

XIX асрнинг 50-йилларида Бухоро амирлиги бир неча вилоятлардан ташкил топган бўлиб, улардан Бухоро ва Самарқанд ўз навбатида туманларга бўлинган эди. Вилоят ҳукумдорлари ҳоким деб аталган. Кейинчалик вилоят ўрнига бекликлар пайдо бўлгач уларнинг ҳукмдорлари бек деб аталган. Янги маълумотларга кўра, бу даврда Бухоро амирлигида 44 та беклик мавжуд бўлган.

Мирзо Бади Девоннинг “Мажмаъ ул-арқом” асаридаги маълумотларга кўра, амирлик қуйидаги маъмурий-ҳудудий бўлакларга: 100 минг танобдан иборат суғориладиган ер туманга, 50 минг танобдан иборат суғориладиган ер қазорага, 25минг таноб суғориладиган ер ним- қазорага, 10-15 минг таноб суғориладиган ер обхўрига, 400 таноб суғориладиган ер қарияга, 300 таноб суғориладиган ер маъразага (экинзор) бўлинган. Бундай тартибда бўлиниш бўйича хирож, закот ва бошқа турдаги солиқларни йиғиш ва олиш қулай бўлган.²

Тадқиқотлар натижаларига кўра, маҳаллий маъмурият намоёндалари мавзени қишлоқ ва масжидлардан каттароқ ҳудудий бўлинма деб таърифланганлар. Мисол учун, Карки вилояти мавзеларга бўлинса ҳам улар ўз навбатида бекчаларга бўлинган, бекча қишлоқлардан иборат бўлган. Помир вилоятларидаги Рўшон ва Шуғнон маъмурий туманлари оқсоқоллик дейилган. Аҳоли яшайдиган пунктлар манбаларда учта атама- қишлоқ, мавзе, даха номлари орқали қайд этилган³.

Маълумотларга кўра, Бухоро амирлиги аҳолиси XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб тез кўпая бошлайди. XIX асрнинг бошларига келиб амирлик аҳолиси тахминан 2 млн.дан ошди, 50-йилларига келиб тахминан 2,5 млндан

¹ Баҳодир Эшов, «Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи». – Т.: «Янги аср авлоди», 2012, –Б. 344 .

² Ўша асар, –Б. 345

³ Ўша асар, ўша жойда

ортиқ кишини ташкил этган. Бухоро шаҳрида тахминан 60 мингдан зиёдроқ, Самарқанда шаҳрида эса тахминан 50 мингдан ортиқ аҳоли истиқомат қилган.

Амирлик аҳолиснинг катта қисмини ўзбеклар ташкил қилган бўлиб, жуда кўплаб ўзбек уруғлари вакиллари амирликнинг деярли барча ҳудудларида яшаганлар. Аҳоли таркибидаги тожиклар Самарқанд, Бухоро, Нурота, Ургут, Китоб каби шаҳарларда, тоғли туманларда, жумладан, Панжикент, Вахш, Ҳисор, Қоратегин, Кўлоб, Шаҳрисабз, Қободиён, Яккабоғ бекликларида, Зарафшоннинг юкори қисмида истиқомат қилганлар¹.

Туркманлар ҳам Бухоро амирлиги аҳолисининг сон жиҳатдан катта қисмини ташкил этганлар. Улар амирликка қарашли бўлган Амударёнинг икки қирғоғида жойлашган ерларда, яъни, амирликнинг жанубий ва ғарбий ҳудудларида истиқомат қилишган. Бухоро амирлиги ҳудудида аҳолининг кичик қисмини араблар ташкил этган бўлиб, улар асосан Қарши ва Шеробод бекликларида яшаганлар.

Шунингдек амирлик қудудида ҳиндлар, эронийлар, яқудийлар, лўлилар, афғонлар, қорақалпоқлар, қозоқлар ва қалмиқлар ҳам истиқомат қилганлар.

Бухоро амирлигида истиқомат қилган номахаллий халқлар, жумладан ҳиндлар ва яқудийлар ижтимоий қатлам сифатида тўла ҳуқуқга эга эмас эдилар ва улар алоқида мавзеларда яшаганлар. Амирликда ўтроқ аҳолидан ташқари тоғ олди ва дашт ҳудудларда кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли ҳам яшаган.

Бухоро амирлиги аҳолисининг ҳудудий жойлашуви

Ҳудудлар (водий ва воҳалар)	Истиқомат қилувчи аҳоли сони (тахминан)	Фоиз ҳисобида
Зарафшон воҳасида	700.000	31.8

¹ R. Shamsutdinov, X. Mo`minov. O`zbekiston tarixi. Ma`sul muharir S. Inoyatov. – T.: “Sharq”, 2013, - B. 323.

Қашқадарё воҳасида	500.000	22.2
Қизилқум ва Яксув бўйидаги воҳаларда	225.000	12.0
Амударё бўйидаги воҳаларда (Сурхоннинг қуйилишидан то Чоржўйгача)	300.000	14.0
Қолган ҳудудларда	430.000	20.0
Бутун амирлик бўйича	2.155.000	100.0

Бухоро амирлиги аҳолисининг яшаш тарзи бўйича тақсимооти

Аҳолининг яшаш тарзи	Аҳоли сони	Ҳоизда
Ўтроқ аҳоли	1.399.606	65.0
Ярим кўчманчи аҳоли	322.986	15.0
Кўчманчи аҳоли	430.648	20.0
Ҳами	2.153.240	100.0

Бухоро амирлиги аҳолининг ҳўжалик юритиш бўйича тақсимооти

Аҳолининг ҳўжалик юритиш тарзи	Аҳоли сони	Ҳоизда
Дехқончилик ва чорвачилик	1.830.254	85.0
Ҳунармандчилик ва савдо	215.324	10.0
Доимий ҳўжалик иш юри- тишга эга бўлмаганлар	107.662	5.0
Ҳами	2.153.240	100.0

Бухоро амирлиги аҳолисининг этник таркиби

Этник гуруҳлар	Ҳами аҳолига нисбатан Ҳоиз ҳисобида	Аҳоли Сони
Туркий халқлар	85.0	1.830.254

Эроний халқлар	12.0	258.389
Бошқа элатлар	3.0	64.597
Жами	100.0	2.153.240

Қўқон хонлиги. XVIII аср охирларида хонликнинг ҳудуди фақат Фарғона водийсидан иборат бўлиб, бу даврда Норбўтабий водийдаги барча беклик ва вилоятларни ўз иттигига киргизиб, уларни Қўқонга бўйсундирди. Унинг даврида Андижон ва Марғилон вилоятлари водийдаги энг катта мулклар эди. Олимхон даврида хонлик ҳудудлари Тошкент ва унинг атрофидаги ерлар ҳисобидан анча кенгайди. Тарихий манбаларда Тошкент мулки - вилоят, шаҳар, Тошкент ва Дашти Қипчоқ вилояти номлари билан тилга олинади. Унинг ҳудудларига Оҳангарон, Чиноз, Тошкент атрофи, Сирдарё бўйларидаги Туркистон шаҳри ва унинг атрофлари кирган. Бу мулкнинг ҳокимлари манба ва ҳужжатларда ҳоким, ҳукмдор, волий, ноиб атамалари билан тилга олинади. Умархон даврида Хўжанд, Ўратепа ва Жиззах атрофидаги ерларга ҳам кетма-кет юришлар қилиниб, 1817 йилда Ўратепа босиб олинади.

Муҳаммадалихон даврида хонликнинг ҳудудлари янада кенгайди. Бу даврда хонлик шимолда Россияга қарашли Ташқи Сибирь округи билан, ғарбда Хива ва Бухоро амирлиги билан, жанубда Қоратегин, Дарвоз ва ундан узоқроқдаги ерлар - Шуғнон, Рўшои ва Вахон (бу ҳудуд Қўқонга номигагига қарам бўлган) Кўлоб билан, шарқда Қашғар билан чегараланган. Хонлик ерларига Сирдарё билан Қоратегин ўртасида жойлашган Фарғона ҳудудлари, Сирдарёнинг ўнг қирғоғида жойлашган Наманган, Хўжанд ва бошқа шаҳарлар, Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлиги ўртасида жойлашган Қурама вилояти, Туркистон, Сирдарёнинг қуйи оқимидаги то Балхаш кўлигача бўлган қирғизлар яшайдиган ерлар, кўчманчи қирғизлар яшайдиган Биллур

тоғининг шарқий этаклари, 1830 йилдан бошлаб ғарбий этаклари ҳам кирган.¹

XIX аср манбаларида Қўқон хонлиги беклик, баъзан вилоят ва саркорлик сифатида тилга олинган маъмурий - ҳудудий қисмларга бўлинган ҳамда уларни хон томонидан тайинладиган беклар, ҳокимлар ва саркорлар бошқарган. Айрим манбалар (А. Кун) Қўқон хонлигидаги 15 та бекликнинг номини келтиради. Булар: Қўқон ва унинг атрофи, Марғилон, Шаҳрихон, Андижон, Наманган, Сўх, Маҳрам, Булоқбоши, Аравон, Балиқчи, Чортоқ, Навкат, Косон, Чуст ва Бобо дарқон. “Туркестанские ведомости” (1876, №13) тўпламида эса Асака, Марғилон, Балиқчи Ўш, Сўх, Косон ва Ўзган саркорлик сифатида ҳам тилга олинади.²

Қўқон хонлигида Қўқон, Тошкент, Андижон, Наманган, Марғилон, Чимкент, Жиззах, Ўш, Хўжанд, Ўратепа каби аҳолисининг сони жиҳатидан катта, ҳунармандчилик ва савдо ривожланган, мамлакат ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлган ўнлаб шаҳарлар мавжуд бўлган. Хонликнинг пойтахти Қўқон шаҳри бўлиб, у мамлакатнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий маркази эди.

XIX асрда хонликнинг чегара ҳудудларини бир неча қалъа ва истехкомлар муҳофаза қилган. Улар жумласига Оқмасжид, Авлиёота, Пишпак, Тўқмоқ, Қуртка, Ниёзбек, Маҳрам кабиларни киритиш мумкин. Чу водийси бўйлаб бунёд этилган истехкомлар эса нафақат чегара муҳофазаси учун, балки уларнинг атрофидаги шаҳар ва қишлоқларни итоатда ушлаб туриш учун ҳам хйзмат қилган. Ушбу шаҳар ва қалъаларда ҳарбий қисм ҳамда уларга бошлиқ бўлган ботирбошилар бўлган. Мудофаа мақсадлари учун курол ва аслаҳалар сақланган.

---

¹ Бобобеков Х.Н. Қўқон тарихи. – Т.: Фан, 1996, –Б. 87.

² R. Shamsutdinov, X. Mo`minov. O`zbekiston tarixi. Ma`sul muharir S. Inoyatov. – T.: “Sharq”, 2013, - B. 329.

Хонлик таркибига кирувчи ҳудудлар аҳолисининг жойлашуви ва турмуш тарзи бир - биридан фарқ қилган. Тошкент воҳаси ва Фарғона водийсининг суғорилиб деҳқончилик қилинадиган қисми аҳоли жойлашуви жиҳатидан зич бўлиб, улар ўтроқ ҳаёт кечирганлар. Сахро, тоғ ва тоғ олди текисликларидан иборат ҳудудларда кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли яшаган.

Хонликдаги аҳоли сони ҳақида манбалар турли маълумотлар берадилар. Бу маълумотларга кўра, XIX асрнинг бошларида хонликда (Тошкент ва Туркистонни ҳам қўшиб ҳисоблаганда) аҳоли сони 1 миллион, XIX асрнинг ўрталарида 1,5-2 миллион, XIX асрнинг иккинчи ярмида 3 миллион киши бўлган бўлса, Россия империяси томонидан кўнлаб ҳудудларнинг босиб олиниши ҳамда уларнинг босқинчилар маъмурияти таркибига кириши натижасида хонлик тасарруфидаги Фарғона водийсида 2 миллионга яқин аҳоли қолгани тахмин қилинади.¹

Аҳоли таркибида ўтроқ аҳоли кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳолига нисбатан кўпчилиكنи ташкил этган. XIX аср бошларида аҳолининг 40 фоиздан ортиғи кўчманчи ва ярим кўчманчи бўлса, шу асрнинг охирига келиб улар 15 фоизни ташкил этган. Хўжалик машғулотларига кўра, ўтроқ аҳолининг асосий қисми деҳқончилик, хунармандчилик, косиблик ҳамда савдо-сотиқ билан банд бўлса, кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли чорвачилик билан шуғулланган.

Кўқон хонлиги аҳолисининг кўпчилиги ўзбеклар бўлиб, мамлакат шаҳар ва қишлоқларида тожиклар ҳам яшаган. Хонликда яна қирғизлар ва кипчоқлар ҳам истиқомат қилганлар. Улар Сирдарёнинг бошланиш жойларидан Балхаш кўлигача бўлган тоғли районлардан то Қашғар чегарасигача бўлган ерларда, Еттисув, Талас водийси, Олой тоғлари, Бадахшон, Фарғона водийси ҳудудларида кўчманчи ва ярим кўчманчи ҳаёт

---

¹ Баҳодир Эшов, «Ўзбекистонда давлат ва мақаллий бошқарув тарихи». – Т.: «Янги аср авлоди», 2012, –Б. 366

кечиришган. Бундан ташқари, Фарғона водийсида қорақалпоқлар, Тошкент атрофларида қозоқлар, хонликнинг шарқий қисмида, Қўқон хонлигини Бухоро ва Россиядан ажратиб турадиган чўлларда кўчманчи қозоқлар яшаганлар.

Манбаларнинг маълумотларига кўра, XIX асрнинг бошларида қирғизлар, қалмоқлар, уйғурлар, қорақалпоқ, қозоқ ва қипчоқлар Хитой ҳукумати тазйиқи остида Шарқий Туркистондан Фарғона водийсигача кўчиб келишга мажбур бўлганлар. Шунингдек, хонликнинг айрим шаҳарларида лўлилар, қиндлар, афғонлар, араблар ва бошқа Осиё халқлари истиқомат қилганлар.

Хива хонлиги. Бухородаги вазият кўп жиҳатдан Хива хонлигига ҳам хос бўлган. Хонлик жанубда Эрон, Шарқда Бухоро амирлиги, Ғарбда Каспий денгизи, Шимолда қозоқ жузлари билан чегарадош эди. Сувсиз ва поёнсиз Қорақум, Қизилқум саҳролари Хива хонлигини географик жиҳатдан бошқа мамлакатлардан ажратиб қўйган эди. Амударё соҳилларида жойлашган Хива, Урганч, Кат, Кўҳна Урганч, Хазорасп, Қўнғирот, Хўжайли, Курдар (ҳозирги Чимбой) шаҳарлари хонликнинг йирик шаҳарлари ҳисобланар эди. Ўрта Осиёнинг энг бой савдо марказларидан бири бўлган Хива шаҳри 1598 йилдан бошлаб хонликнинг пойтахти бўлган. Шаҳар икки қисм — Ичон қалъа (шаҳарнинг ички қисми) ва Дишон қалъа (шаҳарнинг ташқи қисми)дан иборат эди. Ичан қалъада хон қароргоҳи ва ҳарами, 17 та масжид, 22 Мадраса, карвонсарой ва бозор жойлашган. 1842 йилда Дишан қалъа қурилиб, девор билан ўраб олинган. Дишан қалъада ҳунармандлар, савдогарлар, мардикорлар, қисман деҳқонлар истиқомат қилганлар.

Хива хонлиги маъмурий жиҳатдан XVI-XVIII асрларда вилоятларга бўлинган бўлса, XVIII аср охири - XIX аср бошларидан бошлаб давлатдаги асосий маъмурий ҳудудлар беклик деб аталган. Манбаларга кўра, бу даврда хонликда 16та беклик ва 2та ноиблик мавжуд эди. Улар Хазорасп, Гурлан, Хонка, Кўҳна Урганч, Қўшқўприк, Питнак, Қиёт, Шоббоз (Шоҳаббоз), Шовот, Тошховуз, Амбарманак, Урганч, Хўжайли, Шуманай ва Қўнғирот

бекликлари ҳамда Бешарик ва Қиёт-Қўнғирот ноибликларидир. Уларни хон томонидан тайинланган беклар ва ноиблар бошқарганлар. Хива шаҳри бошқаруви хон ва бош вазир ихтиёрида бўлган. Хонликнинг пойтахти турли даврларда Вазир, Кат, Кўҳна Урганч, Хива шаҳарлари бўлган.

Муҳаммадхон Раҳимхон I (1806-1825 йй.) хонликнинг маъмурий бошқарув тизимини тубдан ўзгартирди. Бекликларнинг марказий ҳокимиятга бўйсунмаслигини ҳисобга олиб, Муҳаммадхон Раҳимхон I хонлик ҳудудида кентларга ажралишни бекор қилди ва манбаларга кўра, хонликда аввал 15та ҳамда кейинроқ яна 11та ҳокимлик таш- қил этди. Булар қуйидагилар эди: Хазорасп, Остона. Урганч, Кат, Тошховуз, Қўшқўприк, Окдарбанд. Гурлан, Кўк қашқа, Қўнғирот, Кўҳна Урганч, Илонли, Тахта, Хопқа, Шоббоз, Манок, Гозиобод, Шайх, Манғит, Хўжайли, Шуманай, Тўрчи, Октепа, Қорағон, Хитой. Ҳокимликлар ўз навбатида масжид-қавмларга бўлинган. Манбалар хонликда жами 1537 та масжид-қавмлар бўлганлиги ҳақида маълумот беради. Вилоят ҳокимлари хон томонидан, масжид-қавмларнинг қози ва оқсоқоллари эса вилоят ҳокимлари томонидан тайинланган.

Шундай қилиб, Хива хонлиги маъмурий жиҳатдан ҳозирги Хоразм вилояти, Қорақалпоғистон Республикаси, Қозоғистон ва Туркменистон Республикаларининг бир қисмини ўз ичига олган давлат эди.

Аҳолининг кўпчилик қисмини ўзбеклар ташкил қилиб, улардан энг кучли ва кўп сонлилари қўнғирот, найман, қиёт, уйғур, нукуз, қанғли, хитой, қипчоқ қабилалари эди. Ўзбек қабилалари асосан Амударё тармоқ ёйган қисмда, канал бўйларида жойлашган. Аҳолининг анчагина қисмини (тахминан тўртдан бирини) туркманлар ташкил этган. Туркманлар қадимги ўғизларнинг авлодлари бўлиб, форсча сўзлашувчи маҳаллий халқлар ва ўзбеклар билан қоришиб кетган эди.¹

Қорақалпоқлар яшайдиган Амударёнинг қуйи ҳавзаси ва Орол

---

¹ R. Shamsutdinov, X. Mo'minov. O'zbekiston tarixi. Ma'sul muharir S. Inoyatov. – T.: "Sharq", 2013, - B. 326

денгизининг жанубий қирғоқлари ҳам Хива хонлиги тасарруфида эди. Дехқончилик, чорвачилик, балиқчилик, овчилик қорақалпоқларнинг асосий машғулоти эди.

Муҳаммад Раҳим I (1806—1825 йиллар) даврида Хива хонлигидаги ўзаро урушлар биров пасайди, хонликни бирлаштириш ниҳоясига етди. Мамлакатда ўтказилган солиқ ислоҳоти, божхонанинг жорий этилиши, олтин пул чиқарилиши хўжалик ишларига ўзининг ижобий таъсирини кўрсатди. Ўз вақтида йиғиб олинган солиқлар хонлик хазинаси, даромадини оширди.

1.2. XIX асрнинг биринчи ярмида хонликлардаги сиёсий, ижтимоий – иқтисодий ҳаёт.

Сўнгги аштархонийлардан бўлган Абдулфайзхон ҳукмронлиги даврида марказий ҳокимият заифлашганлигидан фойдаланган ўзбек уруғлари турли вилоятларда ҳокимиятга қарши исён ва ғалаёнлар кўтаришиб, ўзларини мустақил деб эълон қила бошладилар. Улар орасида аштархонийлар саройида катта нуфузга эга бўлган, манғит уруғи бошлиқлардан бири Муҳаммад Ҳакимбий оталиқ (вафоти 1743й) ҳамда унинг ўғли Муҳаммад Раҳимбийнинг ҳаракатлари айниқса кескин эди.

Бухорода бўлиб ўтаётган тартибсизликлардан фойдаланган Эрон шоки Нодиршоҳ 1745 йилда Муҳаммад Раҳимбий рақбарлигида Бухорога катта қўшин жўнатди. Муҳаммад Раҳимбий Бухорода визиятни юмшатиш борасида катта ишларни амалга оширди. Миёнқол ва Шаҳрисабздаги кўзғолонлар бостирилди. Муҳаммад Раҳимбий давлат аппарати тизими ишлари ва ҳукумат амалдорларини алмаштириш ишларига жиддий киришди.

У деярли барча йирик давлат мансабларига ўзининг яқин қариндошлари ва маслакдошларини қўйиб, уларнинг ёрдамига таяниб пойтахтда ўз мавқени мустаҳкамлаб олди. 1746 йилда Нодиршоҳ ўлдирилгач, орадан кўп ўтмай Абдулфайзхон ҳам ўлдирилди. Тахтга ўтирган Абдулмўмин ҳам 1748 йилда ўлдирилди. Унинг ўрнига ниҳоятда ёш бўлган Убайдулла Султон номигагина тахтга ўтказилди. 1753 йилга келиб йирик амалдорлар, рухонийлар ва уруғ оқсоқолларининг розилиги билан Муҳаммад Раҳимхон (1753-1758йй) тахтга ўтирди ва манғитлар сулоласи ҳукмронлигини бошлаб берди.

Муҳаммад Раҳимхон марказлашган давлат тизими тузиш сиёсатини олиб борди. У йирик мулкдорларни давлатни бошқарув ишларига аралаштирмай, мустақил сиёсат юргизди. Бу ҳукмдор Миёнқол, Нурота, Ургут, Кобадийён, Бойсун каби марказий ҳокимиятни тан олмаган вилоятларга юришлар қилиб,

уларни бўйсундиришга эришди. Унинг даврида Зарафшоннинг юқори оқими, Жиззах, Зомин яна Бухорога қўшиб олинди. Муҳаммад Раҳимхон қисқа муддат ичида жуда катта ҳудудни бирлаштирган манғитларнинг марказий давлат тизimini барпо этди. 1758 йилда Тошкент, Қўқон, Марв, Балх, Қундуздан элчилар келиб унинг ҳокимиятини тан олганликларини билдирадилар.¹

Муҳаммад Раҳимхон вафотидан сўнг унинг балоғатга етмаган кибраси Фозилтўра тахтга ўтказилиб, ҳокимият аслида Муҳаммад Раҳимхоннинг гоғаси Дониёлбий оталиқ (1750-1785 йй) қўлига ўтди.

Шоҳмурод тахтга ўтирганидан сўнг “амир” унвони билан ҳокимиятни бошқаради(1785-1800 йй.). У ўз қукмронлиги даврида шаҳарлар тараққиёти ва ободончилигига, ирригация ва қишлоқ хўжалиги ривожига алоҳида эътибор берди. Тарихда “Амири маъсум” (“Г у- ноҳсиз амир”) номи билан қолган Шоҳмурод ўз даврида марказий ҳокимиятни нисбатан мустаҳкамлашга эришди. Унинг ҳукумронлиги даврида мамлакатни ривожлантиришга йўналтирилган тўртта муҳим ислоҳот- молия, суд, маъмурий ва ҳарбий ислоҳотлар ўтказилди. Амир Шоҳмурод адлия соҳасида ўтказган ислоҳоти билан мамлакатда суд ишларини олиб боришни бирмунча эркинлаштирди. Манбаларга кўра, амирликдаги суд ҳайъати ишларини Шоҳмуроднинг бевосита ўзи бошқарган. Суд ишларини олиб бориш учун махсус судлов қонунлари мажмуаси ишлаб чиқилган бўлиб, барча вилоят, туман, беклик қозилари айнан мана шу қонунлар мажмуаси асосида иш олиб борганлар.

Мамлакатда амалга оширилган ислоҳотлар ва муваффақиятли ҳар- бий ҳаракатлар натижасида анча мустаҳкамланиб олган Шоҳмурод кўшни Афғонистонга ҳам ҳарбий юришлар уюштиради. Амир Шоҳмурод 1800

---

¹ Баҳодир Эшов, «Ўзбекистонда давлат ва мақаллий бошқарув тарихи». – Т.: «Янги аср авлоди», 2012, –Б. 337–338 .

йилда вафот этганидан сўнг унинг ўғли амир Ҳайдар (1800-1826 йй.) валиаҳд сифатида тахтга ўтирди.

Отаси даврида Қаршининг ҳокими бўлган амир Ҳайдар оқ кигизга ўтқаизилиб хон этиб кўтарилади. Аммо, Ҳайдар хон унвонини эмас, балки “амир ал-мўминин” унвонини олди. Манбаларга кўра, хутба амир Ҳайдар номига ўқилган бўлса-да, тангалар амир Ҳайдар, амир Шохмурод ва Дониёлбий номларидан зарб этилган.

Отасининг сиёсатини давом эттиришга ҳаракат қилган амир Ҳайдар ўз ҳукмронлигининг дастлабки йилларида Бухоро ҳудудининг бутунлигини сақлаш, Зарафшоннинг юқори оқими ҳудудлари, Шаҳрисабз, Миёнқол ерларини қўлда сақлаб қолиш учун курашлар олиб борди. Ўратепани вақтинча ўзига бўйсундиришга эришди.

Ўз даврида Амир Ҳайдар қўшни Афғон давлати ҳукмдори Шужоъ ал-мулк Дурроний билан дўстлик алоқаларини ўрнатган бўлса-да, Қўқон ва Хива давлатлари билан Бухоро давлати ўртасидаги муноса батлар кескин эди. Маибаларга кўра, шундай шароитда амир Ҳайдар ҳатто Туркия султони Маҳмуд II га ёрдам сўраб мурожаат этган ва унинг итоатига ўтишга тайёр эканлигини ҳам маълум қилган.

Амир Ҳайдар 1826 йилда вафот этганидан сўнг унинг иккита катта ўғиллари амир Ҳусайн (икки ярим ой) ва амир Умар (тўрт ой) қисқа муддат тахтга ўтириб, ўз укалари Насрулло томонидан ўлдириладилар. Шундан сўнг тахтга амир Ҳайдарнинг учинчи ўғли Насрулло ўтирди. Амир Насруллонинг ҳукмронлик даври (1826-1860 йй.) аввало, Бухоро амирлигидаги сиёсий тарқоқлик, зодагонларнинг бошбошдоқликларига барҳам бериш билан изоҳланади. Амир Насрулло ҳокимиятни бошқаришда ниҳоятда қаттиқ кўллик сиёсатини олиб борди. Ўзининг бераҳмлик сиёсати туфайли амир Насрулло “қассоб амир” деган номга сазовор бўлган эди.

Амир Насрулло марказий ҳокимиятни тан олмайдиган бўйсунмасмаҳаллий ҳокимларга қарши қаттиқ кураш олиб борди. Бу борада Шаҳрисабз Бухорога бўйсунмай қўйган энг йирик мустақил вилоят хисобланарди. Шунинг учун ҳам амирнинг сиёсатидан норози бўлган кўплаб амалдорлар Шаҳрисабзга қочиб паноҳ топганлар. Амир Насрулло 1832 йилда Шаҳрисабзга қарши уруш бошлаб, 32 марта юришдан сўнг 1552 йилда Шаҳрисабз ва Китобни бўйсундиришга эришади.

Амир Насрулло Қўқон ва Хива хонлари билан ҳам урушлар олиб борди. У 1842 йилда Қўқонга юриш қилиб уни эгаллади. Аммо, бу пайтда Хива хони Оллокулихон Бухоро чегараларига қужум қилган- лигини эшитгач, Қўқонга ўз ноибини қолдириб орқага қайтишга мажбур бўлди. Амир Насрулло ўз қўшинлари билан Хивага юриш қилиб, Хазораспни қамал қилди. Аммо, мағлубиятга учраб қайтиб кетишга мажбур бўлди.

Амир Насрулло ўз ҳукмронлиги даврида Ўратепа ва Хўжанд учун Қўқон хони билан тўхтовсиз урушлар олиб борди. Бунинг натижа- сиду шақарлар қўлда-қўлга ўтиб кўпгина вайронагарчиликлар келиб чиқди, талон-таложлик авж олди.¹

Ер эғалиги муносабатлари. Ўрта Осиёнинг барча ҳудудларида бўлган каби Бухоро амирлигида ҳам аграр муносабатлар, яъни, ерга эғалик муносабатлари иқтисодий ҳаётнинг асосини ташкил этган. Манбаларга кўра амирликда ер эғалигининг қуйидаги тўртта тури: давлатга тегишли ерлар (мулки султоний); хусусий ерлар (мулк); диний муассасалар ихтиёридаги ерлар (вақф) ва қишлоқ жамоаларига тегишли ерлар мавжуд бўлган, Архив манбаларида амлок ерлар, амлоки султоний, подшоҳ ерлари каби атамалар билан аталган давлат ерлари билан бир қаторда мулки хирожий, хирож ерлари атамаси ҳам тилга олинади.

---

¹ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар. – Т.: «Шарқ», 2000, –Б. 280–282 .

Амир энг катта ер эгаси ҳисобланган. Давлат ерларини расман сотиш, ҳада этиш ҳамда вақфга бериш тақиқланган бўлса-да, бунга доимо ҳам амал қилинмаган. Давлат ерлари бўш ётган ерлар (ҳамиш- зорлар, тошлоқ, тўқайзор, тоғолди)ни ўзлаштириш ҳисобига кўпайтириб турилган. Бундай ерларни ўзлаштирган шахслар бир неча йил солиқлардан озод этилиб, кейин белгиланган тартибда солиқ тўлаганлар.

Ундан ташқари давлат (амлок) ерлари ҳукмдор олдида катта гуноҳ қилган йирик ер эгалларидан мусодара қилинган ерлар ҳисобига ҳамда меросхўри бўлмасдан вафот этган шахсларнинг ерлари давлат ихтиёрига ўтиши ҳисобидан ҳам кўпайган. Айрим манбаларга кўра, давлат ерларидан доимий мавжуд бўлган ер солиғи- хирож олинган бўлса, бошқа манбаларда давлат ерларидан ҳосилнинг катта қисми, яъни 40-50 фоизи олинганлиги қайд этилади.

Амирликда деҳқон аҳли фойдаланаётган ерларга нисбатан мулки хирож атамаси ишлатилган. Бундай ерларга эга бўлган ер эгалари ўз ерларини эркин сотиш, мерос қолдириш ва ҳада қилиш ҳуқуқига эга бўлганлар. Бундай ерлардан расман ҳосилнинг учдан бири миқдорида солиқ белгиланган бўлса-да, амирликнинг ҳар бири ҳудудида ўрнатилган ва белгиланган тартиб ҳамда урф-одатларга кўра, солиқ миқдори ҳосилнинг учдан бирдан то бешдан биригача бўлган.¹

Аъанага кўра, вақф ерлари асосан диний муассасалар - мачитлар, мазорлар, хонақо, мадрасаларга ер майдонларини мерос қолдириш ҳамда хайр-эқсон қилиш натижасида вужудга келган бўлиб, у ер эга- лигининг алоқида шаклини ташкил этган. Ушбу ерлардан тушган фойда мутавалли ихтиёрига келиб тушган.

Бухоро амирлигида энг асосий солиқ бу ердан олинадиган хирож солиғи эди. Бу солиқ амлокдор ва оқсоқоллар иштирокида ҳосил пишиб етилган

---

¹ Баҳодир Эшов, «Ўзбекистонда давлат ва мақаллий бошқарув тарихи». – Т.: «Янги аср авлоди», 2012, –Б. 354–356 .

пайтда ҳосилга ҳараб белгиланган. Ҳажми эса ҳосилнинг учдан, тўртдан айрим ҳолларда бешдан бир қисми кўринишида бўлган. Деҳқонлар амлоқдор учун ўн ботмон ердан ярим пуд кафсан солиғини, доруғалар учун кафсани доруға (ҳосилнинг кам ҳажмдаги маълум қисми) ҳам тўлаганлар. Ундан ташқари амир далаларни айланганда, ҳарбий харажатлар пайтида ҳам кўшимча солиқ ва тўловлар олинган.

Амирликдаги яна муҳим солиқлардан бири - закот эди. Закотдав- латнинг мол-мулкидан оладиган солиғи бўлиб, мол-мулк нархининг қирқдан бир ҳажмида ундирилган. Бу солиқнинг энг даромадли то- мони маҳсулотларга солиқ солиш, шунингдек, савдогарларнинг маҳсулот учун олиб келган пулларига солиқ солиш бўлган. Закот маҳсулотлардан бир неча марта ундириб олинган. Чорвачилик туманларида закот маҳсулот кўринишида (бешта туядан битта қуй ёки эчки, қирқта қуйдан битта қуй ёки эчки каби) ундирилган.

Урушлар даврида фавқулодда солиқ - жул ундирилган. Ундан ташқари савдо-сотиқдан даллоли, бошқа вилоятлар ва давлатлардан олиб ўтиладиган маҳсулотлар учун бож, дарёдан маҳсулотни қайиқда олиб ўтгани учун сув пули, бозордаги савдо жойи учун пули тахтажой, бир жуфт омон тортадиган от ёки ҳўкиз учун яксара (бир ботмон ғалла), омон тортадиган битта от ёки ҳўкиз учун нимсара (ярим ботмон ғалла) каби солиқлар олинган. Янги ариқлар ва каналлар қозиш, эскиларини тозалаш учун маҳаллий аҳоли ҳашарларга жалб этилган. Оммавий жамоат ишларига иштирок этмаганлардан шариатга кўра, боқипули деб аталаувчи жарима олинган. Солиқлар, тўловлар ва жарималар пул ва маҳсулот кўринишида, маҳаллий солиқ йиғувчилар ҳамда амир тайинлаган кишилар томонидан йиғиб олинган.

XVIII асрнинг бошларида Фарғона водийсида шаклланган янги давлат - Қўҳон хонлигига маҳаллий аҳоли вакиллари бўлган минг уруғи асос солди. Чунончи, XVII асрнинг охири - XVIII аср бошларида аштархонийларнинг

сиёсий ва ижтимоий ҳаётида юз берган тушкунлик, Фарғона водийси ихтисодий мустаҳиллигининг ўсиши ҳамда 1704 йилда Чодак хўжаларининг исён кўтариб, Фарғо- нанинг бир қисмини эгаллаши бунга шарт-шароит яратиб берди. Аммо, Фарғонанинг шимоли ва шимоли - ғарбидаги Косон, Ашт, Чодак ҳудудлари хўжалар қўл остида бўлса - да, улар мустақил давлатга асос сола олмадилар.

Маълумотларга кўра, минг уруғининг бошлиғи, тахминан 1669- 1670 йилларда туғилган Шоҳруҳбий ибн Ашур Муҳаммад (1709-1721 йй.) Чодак хўжалари қўлида бўлган сиёсий ҳокимиятми куч билан тортиб олиб, 1709/1710 йилда Фарғона водийсидаги минглар сулоласи ҳукмронлигига асос солди. Аммо, унинг ҳокимияти ҳали аш- тархонийлардан тўла ёки батамом мустаҳил эмас эди. Чунки манбаларда Шоҳруҳбийнинг номи аштархоний Абулфайзхондан сўнг тилга олиниб, Шоҳруҳбийга Бухоро хони томонидан оталик унвони берилгани эслатилади. Бу ҳақда тадқиқотчиларнинг ҳам фикрлари мунозаралидир. Нима бўлганда ҳам, Шоҳруҳбий Бухоро хонлигидан мустақил равишда (нисбатан бўлса ҳам) сиёсат олиб боришга ҳаракат қилиб, минглар сулоласи тасарруфидаги ерларни кенгайтира бошлади. Шоҳруҳбий ҳукмронлиги даврида Қўқон, Наманган, Марғилон, Конибодом, Исфара ва уларнинг атрофларидаги кишлоқлар минглар сулоласи қўлида бўлган.

Шоҳруҳбийнинг ўғли ва вориси Муҳаммад Абдураҳимбий (1721- 1733 йй.) тахтга ўтирганидан сўнг минглар тасарруфидаги ерлар яна кенгая бошлади. Абдураҳимбий 1724 йилда Андижонни, 1725 йилда Хўжандни, 1726 йилда Ўратепани босиб олиб, хонлик ҳудудларига кўшиб олди. У қисқа муддат бўлсада Бухорога қаршли Самарқанд ва Каттакўрғонни эгаллаб, Шаҳрисабзга ҳам таҳдид солган. Абдураҳимбий Қўқон (Хўканд) қишлоғи

ўрни ва атрофида янги шаҳарга (дастлаб Қалъаи Раҳимбий деб номланган, кейин эса Қўқон) асос солади ва бу шаҳар хонлиқнинг пойтахтига айланади.¹

1770 йилда Қўқон тахтига Абдурахмонбийнинг ўғли Норбўтабий (1770-1801 йй.) ўтиради. Норбўтабий марказий ҳокимиятни мустақкамлашда, бўйсунмас ҳокимлар қаршилигини бостиришда нисбатан муваффақият қозонади. У Чуст ва Намангандаги ғалаёнларни бос-тирганидан сўнг, бу шаҳарларга ўз одамларини ҳоким этиб тайин-лайди. Норбўтабий бир қанча уринишлардан сўнг Андижон, Ўш, Хўжанд ва яқин атрофдаги қўшни ҳудудларни босиб олади. У 1799 йилда Тошкентни ҳам босиб олишга қаракат қилди, аммо, унинг юборган қўшинлари мағлубиятга учради.

Норбўтабидан сўнг унинг ўғли Олимхон (1801-1810 йй.) тахтга ўтириб, Қўқон хонлигининг сиёсий қудратини мустақкамлаш, мамлакат ҳудудларини кенгайтиришга алоҳида эътибор берди. Натижада Қўқон хонлигининг сиёсий мавқеи ошиб борди. Олимхон даврига келиб Қўқон хонлигидаги давлат бошқаруви олдинги давлатлар бошқарув тизимидан деярли фарқ қилмас эди. Унинг даврида Қўқон давлати кучайиб бориши билан давлатнинг сиёсий мақоми ҳам ўзгаради. Агар Қўқоннинг дастлабки ҳукмдорлари “бий” ва “бек” унвони билан мамлакатни идора қилган бўлсалар, Олимхон давридан бошлаб (1805 йил) ҳукмдорлар расман “хон” деб юритила бошланди.

Ўз даврида Олимхон қарбий юришлар қилиб ўзига янги вилоятларни, жумладан Оҳангарон воқаси, Тошкент, Чимкент, Туркистонни бўйсундиришга муваффақ бўлди. Қисқа муддат Ўратепани ҳам эгаллади, Жиззах ва Зоминга юришлар қилди. Ҳарбий ислоқотлар ўтказиб, марказлашган ва кучли давлат тузиш учун қаракат қилаётган Олимхоннинг сиёсатидан норози бўлган айрим зодагонлар гуруҳи унга қарши фитна тайёрлай бошладилар. Олимхон ўз ҳокимиятини мустақкамлаш мақсадида укаси Рустамбекни, бир нечта саркардаларни, дин пешволарини ўлдиртириб

---

¹ Бобобеков Ҳ.Н. Қўқон тарихи. – Т.: Фан, 1996, –Б. 45.

юборади. Манбаларнинг маълумот беришича, бу воқеалардан сўнг кучайиб кетган фитначиларга Олимхоннинг укаси Умарбек бошчилик қилган. Натижада, 1810 йилда Олимхон Тошкентдан Қўқонга қайтаётганда, Олтиқуш мавзесида ўғли Шохрухбек билан бирга Ҳамбар Мирза томонидан отиб ўлдирилади.¹

Манбаларга кўра, Умархон (1810-1822 йй.) ҳукмдорлиги даврида йирик ер эгалари, ҳарбий саркардалар ва рухонийларнинг мавқеи янада ошади

Муҳаммад Ҳакимхон маълумотларига кўра, Умархон даврида Амир Темур ва Султон Ҳусайн Бойқаро замонида тақлидан унвон ва лавозимлар жорий этилиб, уларга ҳокимиятга яқин шахслар тайинланади. Шунингдек, Олимхон зулмидан қочиб кетган айрим амалдорлар Умархон хизматида қайтиб келиб, лавозимларни эгаллайдилар.

1822 йилда Умархон касалланиб вафот этганидан сўнг тахтга унинг ўғли Муҳаммадалихон (Мадалихон) (1822-1842 йй.) ўтиради. Унинг ҳукмронлиги даврида Қўқон қонлигининг ҳудуди янада кенгайиб, қир-ғизларнинг баъзи туманлари хонликка қўшиб олинади ҳамда Кўлоб, Ҳисор, Бадахшон, Дарвоз, Масчоқ каби вилоятлар Муҳаммадалихон ҳукмронлигини тан оладилар.

Манбаларга кўра, Муҳаммадалихон ҳукмронлигининг дастлабки йиллари яхши ва одилона кечган. У 1826-1831 йиллар давомида Қаш-ғарга юришлар қилиб, бу ердаги мусулмонларни хитойликлар зулмидан озод қилди ҳамда 70 минг уйғур мусулмонларини Андижон вилоятига кўчириб келтирди. Натижада дин пешворлари Муҳаммадалихонга “Ғозий” (“дин ҳомийси”, “дин йўлида курашувчи”) унвонини бердилар.

Қўқон хонлиги хўжалик ҳаётининг асосини ташкил қиладиган соҳа деққончилик эди. Чунки хонликнинг асосини ташкил этган Фарғона водийсида сув манбаларининг етарли даражада бўлганлиги деққончилик хўжалигида мўл ҳосил бўлишни таъминлаган. Хонликда XVIII асрга қадар

---

¹ Бобобеков Ҳ.Н. Қўқон тарихи. – Т.: Фан, 1996, –Б. 96.

ерларни суғориш учун сойлар ва жилғаларнинг сувларидан ҳам унумли фойдаланилган.

Хонликдаги тахт учун ўзаро курашлар ҳамда сиёсий тарқоқлик давом этаётган бўлишига қарамай XVIII аср иккинчи ярмидан бошлаб айрим туманларнинг суғориш тармоқлари таъмирланган ва янгилари қазилган. Чунки, хонликда ип ва газлама ишлаб чиқариш ҳажмининг ортиб бориши, бу мақсулотларни Россия ва у орқали Шарқий Европа мамлакатлари бозорларида кўплаб сотила бошлаши, уларга бўлган талабнинг тобора кучайиб бориши суғорма деҳқончилик ерларини кенгайтириш ҳамда янги ерларни ўзлаштиришни тақозо қилар эди.

Шунинг учун ҳам XIX аср Қўқон хонлигида, хусусан, Фарғона водийсининг суғорилиши тарихида янги даврни бошлаб бердики, айнан шу даврдан бошлаб, водийда йирик суғориш иншоотлари, ариқлар, каналлар, тўғонлар курила бошланган. Масалан, Сирдарёнинг асосий ирмоқларидан бўлган Норин ва Қорадарёлардан сув оладиган Шахрихонсой канали, Наманган Янги ариғи, Чинобод ариғи, Улуғнаҳр, Андижонсой канали, Олтиариқ, Мутаган ариғи ва бошқа суғориш тармоқларининг кўпайиши, суғориладиган далаларнинг сезиларли даражада кенгайиши ҳамда деҳқончилик ва боғдорчиликнинг ривожланишига олиб келган.

Хонликда деҳқончилик экинларининг аксарияти Ўрта Осиё хонликлариغا хос бўлиб, ғаллачилик, боғдорчилик, сабзавот ва полиз мақсулотлари етиштириш ҳамда ипакчилик яхши ривожланган. Донли экинлардан маккажўхори етиштириш кенг тарқалган бўлиб, у шаҳар ва қишлоқларда камбағалларнинг асосий истеъмол махсулоти ҳисобланган. Шунингдек, XIX асрга келиб хонликда пахтачилик соҳасига катта эътибор берила бошланган.

Хонлик ғарбий қисмининг табиий шароитида боғдорчилик ва узумчиликни ривожлантириш учун жуда қўлай бўлган. Жануби-ғарбий Хўжанд, Конибодом, Исфара, Сўх, Чимён, Риштон худудлари асосан ўрик

етиштиришга тўла ихтисослашган. Бу даврда бутун Фарғона водийсида тут дарахти кенг тарқалиб, у тоғ олди ва қадимги деҳқончилик воҳаларидан ҳисобланган Сўх, Исфара, Наманган, Аштда ипакчилик учун қадимдан ўстириб келиган.

Хонликда ер ва сув ҳуқмрон табақалариники ҳисобланиб, ерга эгалик қилишнинг тўртта тури мавжуд бўлиб улар қуйидагилар эди: 1. Хирож ерлар - ер эгаларининг хусусий ерлари. 2. Давлат ёки амлок ерлари - хонга қарашли ерлар - ўрмонлар, тўқайлар, йўлу-кўприклар. 3. Хусусий ерлар - хоннинг махсус фармойиши билан йирик амалдорларга берилган ерлар (суюрғол). 4. Вақф ерлари - диний муассалар, яъни, масжид, мадраса ва мазорларга қарашли ерлар.¹

Бу даврда хонликнинг даромади маҳсулот ва пулдан иборат бўлиб, улар асосан солиқлар ундириш йўли билан ҳосил қилинган. Солиқ ва мажбуриятлар хонликнинг барча шаҳар ва қишлоқларида деярли бир- бири билан чамбарчас боғлиқ бўлган. Мамлакатда мавжуд солиқлар жорий этилишига кўра, тўрт турга: шариат қонун-қоидаларига биноан белгиланган асосий солиқлар; расмий солиқлар; анъанавий солиқлар; ғавқулодда жорий этилган солиқлар.

Манбаларга кўра, шариат қонун-қоидалари асосида жорий этилган асосий солиқлар. - хирож², ушр ва закот ҳисобланган. Деҳқончиликда донли экинлар экиладиган ерлардан олинадиган солиқ - хирож деб аталган. Бу солиқ ҳосилнинг бешдан бир қисмини ташкил этиб, 5 қоп ғалланинг бир қони миқдорида ундирилган. Солиқнинг бир қисми маҳсулот, бир қисми эса пул билан тўланган.

---

¹ Баҳодир Эшов, «Ўзбекистонда давлат ва мақаллий бошқарув тарихи». – Т.: «Янги аср авлоди», 2012, –Б. 374.

² Хирож - ҳосилнинг 1/5 дан 1/8 қисмигача ташкил этган.

Ушр ерлари - “замини ушр” деб юритилган ерлардан хосилнинг ўндан бир қисми миқдорида ушр солиғи руқонийлар фойдасига ундирилган. Закот - мақсулотдан олинадиган савдо солиғи ёки чорва моллари ҳисобидан олинадиган солиқ бўлиб, даромаднинг қирқдан бир қисмини ташкил этган. Хонликнинг савдогарлик сармоялари аниқ бўлмаганлиги сабабли, шароитга қараб даромаддан закот олинган. Шунингдек, чорва молларидан ҳам қирқдан бир улуш ҳисобида закот олинган. Архив ҳужжатларида анъанавий закотдан ташқари - бўроқи закоти, элатия закоти, саркарда закоти кабилар ҳақида маълумотлар бор.

Анъанавий солиқларга тўй маросимларидан, мерос бўлинишидан, тарозидан, дарёдан ўтиш учун соллардан, қирғиз ва қозоқларнинг чорвасидан олинадиган ва шунга ўхшаш солиқлар кирган. Хонликда булардан ташқари яна турли хил фавқулудда солиқлар мавжуд бўлиб, у тилла пули ва мис пули, улов пули, алаф пули, нафсона, муштак, кафсан, яксара ва бошқалардир.

Солиқлар қатъий белгиланган миқдорда ҳамда ўз вақтида йиғилиши шарт бўлса-да, хон ва амалдорларнинг ихтиёри билан бу ҳолат ўзгариб турган. Ҳарбий ҳаракатлар пайтида, айниқса, солиқларнинг тури ва миқдори оширилган.

Хон хазинасига келиб тушган солиқлар - хоссачи, бек хазинасига тушган солиқлар - беклик деб аталган. Манбаларга кўра, хон ихти- ёридаги ерлар “замини хос” деб аталиб, ундан келадиган барча даромад хоннинг ихтиёрида бўлган. Хон хазинасига тушадиган солиқларнинг деярли барчаси Қўқон шаҳри ва унинг атрофидаги қишлоқлардан йиғилган. Четдан хон ихтиёрига маҳсулот ва чорвадан йиғиладиган закот, Сирдарё кечувдан олинадиган бож, туздан, хоссачи жойлардан, хон маблағига қурилган барча иншоотлардан олинадиган солиқ, тўй маросимларидан ва мерос бўлишдан йиғиладиган солиқлар тушган.

Солиқлардан ташқари ақоли мажбурий равишда турли ишларга- каналлар казиш, ариқларни тозалаш, ободончилик ишлари, турли қурилишларга, айниқса, ҳукмрон табақаларнинг хизматларига жалб этилган. Солиқ, тўлов ва мажбуриятларнинг йилдан йилга ошиб бориши натижасида Қўқон хонлигида халқнинг норозилиги ортиб бориб, хонликдаги ижтимоий-сиёсий вазиятнинг кескинлашуви давлатнинг сиёсий инқирозини таъминлаб берган эди.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Қўқон хонлиги ниқоятда мураккаб, сиёсий курашлар авж олган бир даврда вужудга келиб, шаклланди. Чунки, хонлик ташкил топган давр Ўрта Осиёда буюк империялар даври ўтиб, маҳаллий йўлбошчи сулола вакиллари турли йўллар билан ҳокимиятни қўлга олиб, қабилавий конфедерация асосида давлат туза бошлаган даврга тўғри келди. Урушлар ва ўзаро курашларга бой бўлган Қўқон хонлиги давлат бошқарув шаклига кўра мутлақ монархия бўлиб, мамлакатда мулкдор табақалар, етакчи уруғлар (минг, кипчоқ, қирғиз, сарой)ларнинг зодагонлари, руқонийлар, айниқса саййидлар ва хўжалар юксак мақомга эга эдилар.

XIX аср ўрталаридаги сиёсий бошбошдоқлик, ўзаро уруш ва низолар мамлакат ҳаётига салбий таъсир кўрсатиб, Қўқон хонлиги ҳаётининг барча соҳаларида тушкунлик даври бошланади. Бундан унумли фойдаланган Россия империяси “ўз чегараларида” тинчликни ўрнатиш баҳонасида хонлик ҳудудларини босиб олди ва унинг ўрнига 1876 йилда Фарғона вилояти ташкил топди. Шунга қарамасдан, Қўқон хонлиги минтақадаги йирик давлатлардан бири сифатида ўзига хосликларга эга бўлиб, Ўзбекистон давлатчилиги тарихида муҳим ўрин тутди.

1763 йилдан бошлаб Хивада амалда қўнғирот уруғи иноқлари ҳокимият тепасига келган бўлса-да, 1804 йилгача Хива хонлари ҳукмдор сифатида бошқа шахсни хон қилиб эълон қилганлар. Қўнғиротлар сулоласи ҳукмдорларидан Муҳаммад Амин иноқ (1763-1790 йй.) Хивада ҳокимиятни қўлга олгач саройдаги бир қанча лавозим ва амалларга ўзига содиқ ва ишончли одамларни тайинлади. Янги хон шу йўл билан хонлик- даги муҳим

сиёсий-маъмурий, молиявий ва ҳарбий ҳокимиятни ўз қўлига олиб, айрим мустақил бекларни ўзига итоат эттирди.

Манбалар маълумотларига кўра, шаҳарлик савдогарлар, ҳунармандлар ва дин иешволари ёрдамида ўз ҳокимиятини анча мустаҳкамлаган Муҳаммад Амин инок 1770 йилда туркманлар ҳужумини, 1782 йилда Бухороликлар тажовузини муваффақиятли қайтарди. Унинг ҳукумронлиги даврида Хива хонлигида деҳқончилик, савдо - сотиқ ва ҳунармандчиликни ривожлантириш мақсадида маълум чора - тадбирлар амалга оширилди. Маҳаллий ҳукумдорларнинг ўзаро низомлари ва курашларига чек қўйилиши натижасида хонликдаги иқтисодий ҳаёт яхшиланиб борди.

Муҳаммад Аминнинг ўғли Аваз инок (1790-1804 йй.) отасининг ишларини давом эттирган бўлса, Авазнинг ўғли Элтузар инок 1804 йида Хива тахтига ўтириб, сохта хон Абдулғози V ни ҳайдаб юборди ва ўзини расмий хон (1804-1806 йй.) деб эълон қилди. Шу тариқа Хивада қўнғиротлар сулоласи ҳукумронлиги расмий қарор топди. Элтузархон хонликдаги мустақил ҳокимларни бирлаштириш сиёсатини давом эттирди. Аммо, унинг ҳукумронлиги узоқ давом этмади. 1806 йилда Элтузархон бухороликлар билан бўлган жангда ҳалок бўлди. Тахтга унинг укаси Муҳаммад Раҳимхон I ўтирди.

Муҳаммад Раҳимхон I (1806-1825 йй.) марказлаштириш сиёсатига катта эътибор бериб, Хива хонлигини бирлаштиришни ниҳоясига етказди. Хива тарихчиларининг маълумотларига кўра, Муҳаммад Раҳимхон I хонликдаги вазиятни тўғри тушуниб, шунга яраша давлат сиёсати ишлаб чиқди ва ушбу сиёсатни қатъиятлик билан амалга оширди. Хусусан, унинг бевосита ташаббуси билан хонликда маъмурий - сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий ислохотлар ўтказилди.

Бу хон даврида мамлакатнинг иқтисодий ҳаёти жонланганлиги ҳақида ҳам маълумотлар талайгина. Унинг даврида махсус ислохотлар ўтказилиб,

солиқлар таркибига солинди. Божхона ташкил этилиб, ички ва ташқи савдодан келадиган даромадлар кўпайиб борди.

Муҳаммад Раҳимхон I мамлакат сарҳадларини кенгайтириш ҳамда бўйсунмас қабилаларни итоат эттириш мақсадида қатор ҳарбий ҳаракатлар олиб борди. Жуда қийинчилик билан бўлса-да, 1811 йилда Орол-Қўнғирот тобе эттирилди. 1812-1813 йилларда Сирдарё бўйи- даги қозоқ ва қорақалпоқ овулларига кетма-кет қўшин юборилиб, улар Хива хонига бўйсундирилди. Шундан сўнг хонлик ҳудудларини Жанубий Туркменистон ва Хуросон вилоятлари ҳисобига кенгайтириш ҳаракати бошланди. Аммо, бу масалада Хива билан Бухоро ўртасида кураш бошланиб кетди. 1817йилги Чоржуй қалъаси яқинидаги биринчи тўқнашувда Хива қўшинлари мағлубиятга учради. Шунга қарамайдан Муҳаммад Раҳимхон I Бухоро ҳудудларига 1820, 1823, 1824 йилларда талончилик урушлари қилиб турди.

Жанубий Туркменистон ва Хуросон вилоятларига ҳарбий юришлар Муҳаммад Раҳимхондан кейин тахтга ўтирган ўғли Оллоқулихон (1825-1842 йй.) ва набираси Раҳимқулихон (1842-1845 йй.) даврида ҳам давом этди. Оллоқулихон Жанубий Туркменистон ва Хуросон вилоятларида ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлаш учун улар устига беш маротаба юриш қилди. 1826 йилда Хива қўшинлари Шимолий Хуросондаги Оқдарбанд қалъасини забт этдилар. 1828-1829 йилларда бу ҳудуддаги Жалқон қалъаси эгалланди. Оллоқулихон замонида Бухоро ва Хива ўртасида Марв вилояти учун тўқнашувлар бўлиб турди.

Ер эгалиги муносабатлари. Бутун Ўрта Осиё ҳудудида бўлгани каби Хива хонлигида ҳам ер эгалигининг қуйидаги шакллари ҳукмронлик қилган: давлатга қарашли ерлар ёки подшолик ерлари, шахсий шахсларга қарашли ерлар; диний муассасаларга қарашли ёки вақф ерлари.

Хива хонлигидаги кам ерли ва умуман ерсиз, от-уловсиз деққонлар кўпчиликлари ташкил этган бўлиб, улар давлат, мулк ҳамда вақф ерларида

ижарага ишлаганлар. Ижарадорлар ижарага олган ер миқдорига қараб давлатга солиқ тўлаганлар. Улар кимнинг ерида хизмат қилишларига қараб беватан, коранда ва вақфкор деган қатламларга бўлинган. Давлат ерларини ижарага олган ерсиз ва камқувват деҳқонлар беватанлар, мулк ерларидаги ижаракорлар коранда, вақф ерлари ижаракорлари эса вақфкор деб аталган.

Солиқ сиёсати. Хива хонлигида қўшни давлатларда бўлгани каби хирож, закот, бож, жизъя каби солиқлар мавжуд бўлган. Муҳаммад Раҳимхон I амалга оширган иқтисодий ислоқот туфайли хонликдаги солиқ сиёсатига ўзгартиришлар киритилади. Хусусан, илгари мақсулот кўринишида йиғиб олинadиган хирож ўрнига пул солиғи солғит (солғут) жорий этилди, Бунга кўра, 10 танобдан ортиқ ери бўлганлар йилига 3 тилло (54 танга), 5-10 таноб ери бўлгаштар 2 тилло (36 танга), 5 танобгача ери бўлган деҳқонлар 1 тилло (18 танга) миқдор- да солиқ тўлаганлар. 15 танобгача ерни ижарага олган ижаракорлар йилига давлат хазинасига 34 танга, 10 танобгача ерни ижарага олганлар 22.6 танга, 5 танобгача ерни ижарага олганлар 11.3 танга миқдорда солиқ тўлаганлар. Ижаракор деҳқонлар давлат хазинасига солиқ тўлашдан ташқари, ижарага ер берган хўжайинга пул ёки мақсулот билан ҳақ тўлаши ёхуд ишлаб бериши лозим бўлган.

Хонликдаги ярим ўтроқ ва чорвадор аҳоли ҳам давлат хазинасига белгиланган миқдорда хирож ва закот тўлаганлар. XIX аср бошларидан бошлаб улардаги хирож солиғи солиқ кесма деб атала бошлаган. Бунга кўра, қорақалпоқлар ва қўнғиротлилар экин майдони ва ҳосил миқдоридан қатъий назар давлат хазинасига қар йили 24.5 минг кичик тилло миқдорида солиқ тўлаб турганлар. Қорақалпоқлар ва қозоқлардаги ерсизваот-уловсиздеҳқонлар, хон, унинг қариндошлари ва сарой амалдорларининг шахсий ерларида ижаракор бўлсалар ҳосилнинг ҳар 4 ёки 5 ботмони ҳисобидан икки ботмон миқдорида давлат хазинасига солиқ тўлаганлар.

Чорвадор аҳоли хон хазинасига закот солиғи тўлаган. XIX аср бошларига қадар бу солиқ натура кўринишида, 40 бош чорва ҳисобидан бир бош

ундирилган бўлса, кейинги даврларда закотни ундиришга ўтилган. Эндиликда чорвадорлар йирик чорва учун 40 бош чорвадан 5 тилло, майда чорванинг ҳар 40 бошига 10 аббос (10 аббос - 25 кумуш танга) миқдорида солиқ тўлаганлар.

2. БОБ. Ўрта Осиё хонликларида давлат бошқаруви тизими.

2.1. Хонликларидаги давлат бошқаруви тизимининг ўзига хос томонлари.

Бухоро амирлиги. Бухоро амирлигида XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб манғитлар сулоласининг вакиллари ҳукмронлик қиладилар. Сулола ҳукмронлигининг асосчиси Раҳимбий ибн Ҳакимбий бироз муддат (1747 йилдан кейин) Абдулфайзхоннинг ўғилларига оталиқ бўлган бўлиб, 1756 йилда сайидлар, хўжалар ва рухонийлар томонидан Бухоро тахтига ўтказилади. Раҳимбий хон унвонини олмасдан ўзини “ноиб ул-ҳукумат” (“ҳоким ўринбосари”) деб билган. Дониёлбий оталиқ ҳам хонликка даъво қилмай аввал Фозил- тўрани, кейин эса Абдулғозийни (1758-1784 йй.) хон деб эълон қилиб, ўзи уларга ноиб қисобланган. Шохмурод 1785 йилда Бухорода “амир” унвони билан тахтга ўтиради.

Бухоро амирлигининг сиёсий тизими, идора этиш тартиб-қоидалари, давлат рамзлари, унвон ва мансаблар ҳақида кўпгина олимлар тадқиқот ишлари олиб борганлар. Ушбу тадқиқотларнинг таҳлиллари шуни кўрсатадики, манғитлар ҳукмронлиги даврида давлат тизмида жиддий ўзгаришлар амалга оширилмаган. Бу даврда олий ҳукмдор гарчи амир унвони билан ҳокимиятни бошқарган бўлса-да, Бухоро амирлиги ҳам ўз тизими, қонун-қоидалари, бошқарув тартиблари ва бутун моҳияти билан, ўрта асрлар Мовароуннаҳрдаги мусулмон давлатлари, хусусан, шайбонийлар ва аштархонийлар давлат тизимидан деярли фарқ қилмаган.

Бухоро амири Саййид Олимхон ўзининг “Бухоро халқининг ҳасрати тарихи” асарида Бухоро амирлигининг сиёсий ва идоравий ташкилотлари ҳамда давлат бошқаруви ҳақида маълумотлар бериб, жумладан қуйидагиларни ёзади: “Бухоро амирлари ҳукм юритишларида - шариат усул ва одатларига риоя қилар эдилар. Бухоронинг ислом уламолари амирни пайғамбар халифаси-ўринбосари, усул ва шариат ҳимоячиси деб билар эди. Амирнинг тирикчилиги бутунлай шариатга мос бўларди, уни бузиш мумкин

эмас эди. Бухоро хонлари бутунлай манғитларнинг ўзбек тоифасидан бўлган. Бухоро подшоҳларини ўзбек одатларига кўра, тўшакча устига табаррукона ўтказиб, саййидлар, хўжалар ва муллолар уни ердан кўтардилар.

Бухоро мамлакати 28 та вилоят (боғот)га бўлинар эди. Энг катта вилоятларга амирнинг ўзи ҳокимларни тайинлар эди. Бу вилоятларга Нурота, Қорақўл, Бойсун, Ҳисор, Дехнов, Қўрғон, Болжувон, Кўлоб, Қубодиён, Дарвоз, Рўшон, Самарқанд, Миёнқол, Фароб, Урметон ва Масчоҳлар кирар эди. Валиаҳдга қарашли мулк Қарши ҳисобланар эди.

Бухоро амирлигида давлат мутлақ қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятга эга бўлган амир томонидан бошқарилар эди. Давлат аҳмиятига молик бўлган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, диний ва бошқа масалалар Бухородаги бош қароргоҳ - Аркда кўриб чиқилган ҳамда ҳал этилган. Бош қароргоҳ ҳисобланган Аркда амир ва унинг оиласидан ташқари кўшбеги, шиғовул, тўпчибоши, мирзабоши каби сарой амалдорлари ўз оилалари ва хизматкорлари билан яшаган.

Заруратга қараб мамлакат пойтахтида амир бошчилигида Давлат Кенгаши чақирилиб турилган. Анъанага кўра, лавозимларига қараб 5 тадан 20 тагача амалдорлар аъзо бўлган ушбу кенгашда мамлакат ҳаётига доир энг муқим масалалар кўриб чиқилган.

Илгариги даврларда бўлагани каби манғитлар даврида ҳам давлат бошқаруви тизими икки бўғин - марказий ва маҳаллий бошқарув тизимидан иборат бўлган. Бу тизимлар мусулмон давлатларига хос бўлган мураккаб бошқарув тармоқларига эга бўлган ҳамда асосан амир, сарой амалдорлари, ўзбек уруғлари ва қабила бошлиқлари, уламолар, қарбий бошлиқлардан ташкил топган. Амирликдаги марказий ҳокимият амир бошчилигидаги сарой аъёнлари қўлида бўлса, маҳаллий бошқарув вилоят ноиблари қўлида эди. Вилоят беклари амир томонидан асосан манғит уруғи вакилларидан тайинланган.

Амирликнинг пойтахти Бухоро ва унинг атрофидаги туманлар амир томонидан бошқарилган. Вилоят беклари нисбатан кичик ҳудудий бўлинмалар амлок мулклар ҳисобланиб, уларнинг бошқарувчилари амалдор деб аталган. Амирликнинг маъмурий тузилишидаги энг қуйи бўғин қишлоқ жамоалари бўлиб, уларни оқсоқоллар бошқарган. Хуллас, Бухоро амирлиги рус истилосига қадар ҳозирги Ўзбекистон, Тожикистон ва Туркменистон республикаларининг катта қисмини ўз ичига олган Ўрта Осиёдаги йирик давлат эди.

Қўқон хонлиги. Ўзбекларнинг минг қабиласи (уруғи) бошлиқларидан бири Шохруқбий асос солган Қўқон хонлигидаги давлат бошқарув тизими ўрта асрларда Мовароуннаҳрда ҳукм сурган мусулмон давлатлари бошқарув тизимидан фарқ қилмас эди. Хонликда Бухоро амирлигида бўлгани каби Амир Темур даврида шаклланган ҳамда Шайбонийлар даврида қисман ислоқот қилган давлат бошқаруви ва тизими мавжуд бўлган. Хонликда энг олий ва марказий унвон хон унвони бўлиб, унинг ҳукумати чекланмаган. Фармон бериш ва унинг бажарилишини назорат этиш салоҳиятлари хоннинг қўлида бўлган.

Хонликнинг минг қабиласидан бўлган ҳокимлар турли йилларда Шаҳрисабз, Ургут, Моғиён, Урмитан вилоятлари ва бекликларида ҳам ҳукм сурганлар. Олимхон давригача (1798й.) минг уруғи бошлиқлари XIX асрнинг бошларида бий унвони билан ҳокимиятни бошқарганлар. Олимхон 1805 йилда ўзини расман хон деб эълон қилди. Хон унвони билан ҳокимиятни бошқарган Умархон (1810-1822 йй.) 1818 йилда ўзини “амир ул-муслими” деб эълон қилди. 1822 йилда Муҳаммад Алихон ҳам хон унвони билан тахтга ўтирган.

Хон авлодлари хонзода, амирзода, мирзода, шахзода, тўра деб аталганлар. Хонликдаги давлат низоми мутлақ яқка ҳокимлик бўлиб, хоннинг ўзи чекланмаган ҳокимиятга эга бўлса-да, маълум тарихий даврларда унинг салоҳияти ва ҳокимияти чекланиб, сарой амалдорлари ҳамда хўшин

бошлиқларининг хонга таъсири кучли бўлган. Бунга Мусулмонхулининг мингбоши ва оталиқ бўлган даврини (Худоёрхон даврида, 1844-18 52йй.) ёки Алиқулштинг амирлашкарлик ва вазирлик даврини (Султон Сайидхон, 1863-1865 йй.) мисол қилиб келтириш мумкин. Бу ҳолат хоннинг сиёсий куч-қудрати маълум иқтисодий асосларга ҳамда маълум ижтимоий гуруҳлар фаолиятига боғлиқ бўлган дейишга асос бўлади.

Мамлакатда хон энг катта ва йирик мулкдор бўлиб, хонлик ҳудудидаги барча бойликларга, ер, сув, қўриқ ерлар, кўлу анҳорларга эгалик қилган. Улардан келадиган закот, хирож, танобона ва бошқа солиқлар шаклидаги даромадлар хон хазинасини мунтазам равишда тўлдириб турган. Хон ва унинг қариндошлари, сарой аҳли ва маъмурият, қўшинлар ва қўшин бошлиқлари асосан солиқлар ҳисоби дан рағбатлантирилган.

Манбалар маълумотларига кўра, хон саройида мингбоши бошчилик қиладиган Кенгаш тузилган бўлиб, бу кенгаш саройдаги давлат аҳамиятига молик муҳим ишларни кўриб чиққан. Дастурхончи, рисолачи ва бошқа муҳим амалдорлар аъзо бўлган ушбу кенгаш давлат бошқарувида муҳим аҳамиятга эга эди.

Қўқон хонлигида асосан Олимхон, Умархон ва Муҳаммад Алихонлар даврида (1798-1842 йй.) давлат бошқаруви ва давлатчилик ички ва ташқи сиёсат анча барқарор ҳамда нисбатан тинч ривожланган. Аммо XIX асрнинг ўрталарига келиб Қўқон хонлиги инқирозга учрай бошлайди. Тадқиқотчилар ушбу инқирознинг асосий сабаблари сифатида ўтроқ халқ ва кўчманчи аҳоли ўртасидаги қарама-қаршиликларни, ўзаро низо ва урушларни, хон тахти учун олиб борилган курашларни, Бухоро амири билан бўлган низолар ва душманлар, сарой амалдорларининг хоинликлари кабиларни кўрсатадилар. Буларнинг натижасида иқтисодий ҳаётда тараққиёт пасайиб, ижтимоий тарқоқлик кучайиб борди ва давлат инқирозга юз тутди.

Оталиқ - хон ёки хонзоданинг мураббийси, уларнинг ҳомийла-ри. Улар тарбиялаган хонзода тахтга ўтирганидан сўнг, оталиқлар ҳам юқори мансаб ва унвонларни эгаллаганлар.

-**Бекларбеги** - бекларнинг беги. Бу унвон хоннинг ворисига ёки баъзи вилоятларнинг ҳокимига берилган.

- **Бий** - туркий қабилаларнинг бошлиқлари.

-**Девонбеги** - хон девонининг бошлиғи, Қўқон хонлиги вилоятла-ридан Тошкент ва Дашти қипчоқ мулкида ҳам девонбеги мансаби бўлган.

-**Хазиначи** - давлат хазинасининг ҳисоб-китобига жавобгар шахс. Хазиначилар вилоят марказларида ҳам фаолият юритган.

- **Иноқ** - хоннинг хос ва сирдош мулозими.

-**Эшикоғаси ёки чехраоғаси** - эшик олдидаги соқчи, посбон. Хон макрамлари ва соқчи-мулозимларининг бошлиғи. Нотаниш кишиларни хон кузурига ижозатсиз қўймасликка жавобгар шахс.

-**Парвоначи** - бу унвон эгаси хон номига келган хат ва аризаларни саройга олиб кириб, жавобини олиб чиққан. Бу унвон бошқа унвон соқибларига ҳам берилган.

-**Додхоқ** - хон олдига фуқароларнинг хоқиш-истак ҳамда мақсад-ларини баён этиш қуқуқига эга мансаб, сарой унвони.

-**Дастурхончи** - хон дастурхонига, умуман, ошхонасига жавоб-гар сарой мансаби.

-**Сарой қоровулбегиси** - хон ўрдасининг соқчиларига бошлиқ бўлган сарой амалдори.

-**Тунқатор** - тун бўйи уйғоқ бўладиган соқчи. Хоннинг дам олиши ва юришлари вақтида кўриқчилик қилиб, хоннинг яқин кишиларидан тайинланадиган амалдор.

-**Офтобачи** - хоннинг хос мулозимларидан бўлиб, унинг ювиниши ва тақорати вақтида хизмат қиладиган амалдор.

-**Шарбатдор** - энг олий ва фахрий унионлардан бўлиб, хоннинг хос мажлислари ва сафарларида қизматда бўлган.

-**Ҳидоятчи** - хон саройига юборилган тортиқ ва совғаларни қабул қилиб олиб, хон назаридан ўтказувчи амалдор.

-**Шиғовул** - саройга ташриф буюрган элчилар ва чопарларни хон кузурига бошлаб кирувчи амалдор. Манбаларга кўра, бу мансабдаги амалдорнинг вазифалари кенг бўлган.

-**Саркор** - саройдаги хон амалдорларининг бошлиғи. Бу мансабдаги шахс хонга тегишли шифохоналар, корхоналар ҳамда қурилиш ишларига ҳам бошчилик қилган.

-**Қушбеги** (миришкор) - ов пайтида хонга ҳамроқлик қиладиган мансаб эгаси. Қушбегининг овчи итлари, лочин ва бургутлари бўлиб, ов пайтидаги хоннинг дам олиш жараёнларига ҳам бу шахс жавобгар бўлган.

- **Саломоғаси** - хон номидан халққа салом берувчи.

- **Китобдор** - сарой китобхонаси учун жавоб берадиган амалдор.

-**Рисолачи** - элчилар ва уларнинг хат-хабарларига жавоб бериш учун масъул бўлган сарой амалдори.

-**Жамъоға** - хоннинг суҳбати, қабули ҳамда базмларига иштирок этувчиларга хабар бериб, чакирпб келадиган сарой амалдори.

- **Жарчи** - халқ йиғиладиган оммавий жойларда хоннинг фармон ва буйруқларини жар солиб (баланд овоз билан) эълон қиладиган шахс.

- **Чопқучи** - пичоқ ясовчи, хон саройидагилар учун қуроллар (пичоқ, ханжар қилич) ясаб, қўрчи вазифасини ҳам бажарган.

- **Шотир** - хон рикоби олдида юрадиган қизматчи, одамларни хон келишидан хабардор этиб, уларни таъзимга чорлаб турган.

- **Удайчи** - хон рикоби олдида юриб, унинг шаънига баланд овоз билан мақтовли сўзлар ва ҳамду санолар айтиб борувчи хизматчи.¹

Юқоридаги амал ва мансаб эгалари ўз қизматлари эвазига йиллик маош (пул, от, қўй, ғалла кўринишида) олганлар. Бундан ташқари, уларга тегишли ер-мулклар ҳам берилган.

Бутун ўрта асрлар мусулмон давлатларида бўлгани каби Қўқон хонлигидаги мусулмон руҳонийлари ҳам алоҳида имтиёзларга эга бўлган ижтимоий табақа ҳисобланган. Хонликдаги давлат бошқарувида, таълим - тарбияда, суд ишларида ҳамда жамият қатъининг турли соқаларида уларнинг фикри катта аҳамият касб этган. Қўқон хонлигида қўйидаги диний ва қозихона мансаб, унвон ҳамда амаллари мавжуд бўлган:

- **Шайх ул-ислом** - диндорларнинг энг олий унвони бўлиб, 1818 йилда Умархон томонидан жорий этилган.

- **Хожа калон** - фикқ олими (қуқуқшунос) нинг фахрий унвони.

- **Халифа** - ўринбосар. Қўқондаги нақшбандия, қаландария, ясса- вия тараққиётларининг рақбарлари.

- **Аълам** — фақик, олим ҳамда шариат қонун - қоидаларнинг би- лимдони.

- **Охунд** - билимли ва мадрасада ўқийдиган киши.

---

¹ Баҳодир Эшов, «Ўзбекистонда давлат ва мақаллий бошқарув тарихи». – Т.: «Янги аср авлоди», 2012, –Б. 370 –372.

- **Судур** - вақф мулкларининг даромадлари ҳамда қисоб - китоби- га жавобгар мансабдор.

- **Ўроқ** - вақф ерларининг хирож ва солиқларига масъул шахс, Уроқ шаклидаги нишонни салласига тақиб юрган.

- **Мударрис** - мадрасада таълим берувчи устоз.

- **Имом ва имом хатиб** - масжид имоми ҳамда жума номозларида хутба ўқиш хизмат қиладиган имом.

- **Муаззин** - мусулмонларни намозга чақирувчи, азон айтувчи.

- **Қози ул - қуззот** - қозилар қозиси (адлия вазири).

- **Қози калон** - хонлик пойтахти ҳамда вилоятлар марказларидаги қозилар ва қозихоналар устида назорат қилувчи амалдор.

- **Қозии аскар** - қўшин қозиси.

- **Таракачи** - мерос қолган мол-мулкларни меросхўрларга тақсимлаб (тарака) берувчи шахс.

Хонликдаги диний ва қозилик лавозимида бўлганлар давлат то- монидан белгиланган маош ҳамда турли эҳсонлар ҳисобидан кун кўрганлар. Мадраса, масжид, мазорлар ўзларининг вақф мулкларига эга бўлиб, шу мулк даромадидан ўз хизматчиларига маош берганлар. Вақф мулкларига муттавали мутасадди бошлиқ эди.

Хива хонлиги. XVII асрда Хивада муайян бир сулола ҳукмдор эмас эди. Чингизийлар сулоласига мансуб баъзи шахслар Хивага чақирилиб хонлик тахтига кўтарилган бўлсада, амалда ҳокимият қўнғирот сулоласидан бўлган иноқ қўлида бўлган. 1804 йилдан бошлаб фақат Қўнғиротлар сулоласи вакиллари Хивада хон бўлганлар.

Хива хонлигида унвон ва мансабларни сарой, ҳарбий ва диний унвон ҳамда ва амалларга бўлиш мумкин. Тадқиқотчиларнинг фикрича (Ш. Воҳидов) бу тасниф еоф назарий бўлиб, аслида хонлик даврида муайян унвон ва мансаблар соҳалар бўйича берилмаган. Ўша вақтда амалдор ва унвон эгаси кўпинча хонга нисбатан шахсий садоқати, қавми яқинлигидан бир мансабдан бошқа мансабга ўтиб, унвонлар соҳибига айланган. Хонликда энг олий унвон хон бўлиб, у маъмурий, сиёсий ва ҳарбий ваколатларга эга бўлган.

Хива хонлиги давлат тизимида Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлигидан фарқли ўлароқ, хон ҳузурида Олий Кенгаш амал қилган. Маълумотларга кўра, бу Олий Кенгашни Муҳаммад Раҳимхон I “ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун илгари иноқ ва оталиқлар бошлиқ бўлган уруғ оқсоқоллари кенгаши ўрнига таъсис этган эди. Бу Олий Кенгашга турли даъво ва жиной ишларни кўриш ва қарор чиқариш ҳуқуқини берди.” Бу Кенгашнинг ваколоти чегараланган бўлиб, маслаҳат берувчи органга ўхшар, унинг аъзолари энг юқори мансаб ва унвондаги амалдорлар бўлган. Кенгаш мажлисида бошқа амалдорларга қараганда кўпроқ иноқ, шайх ул-ислом, девонбеги ва ясовулбоши ҳал этувчи овозга эга бўлганлар. Кенгаш мажлислари масаланинг муҳимлигига қараб, хон томонидан чақирилар эди. Олий Кенгаш оқсоқоллардан, яъни, маълум мансаб ва унвон эгаларидан, чунончи, нақиб, шайх ул-ислом, мутаваалли, мироб, кози, фармончи, дарға, шиғовул, дастурхончи, арбоб, мирохўр қабилардан иборат эди. Шунингдек, хоннинг қариндош уруғларидан бўлган беклар, оталиқ, иноқ ва бийлар ҳам бу кенгашга кирганлар.

Бу тор доирадаги Кенгаш гарчи давлат ташкилоти сифатида расмийлаштирилмаган бўлса-да, унинг қарори хоннинг қароридек кўрсатилса-да, амалда юқори қонун чиқарувчи маъмурий ва суд ҳокимияти эди. Кенгаш хонликнинг ички ишларига доир ҳамма масалалар бўйича қарор қабул қилар ва хонликнинг бошқа давлатлар билан бўлган ташқи муносабаларига доир муаммоларни қал этар эди. Гарчи Кенгаш давлатнинг

турли-туман ички ва ташқи ишларини муқоама қила олса-да, муқоама қилинган масалалар бўйича қарор чиқариш аввало хоннинг хоқиш - иродасига боғлиқ бўлган.

Давлатдаги энг олий ҳарбий амалдор хоннинг ўзи эди. Кўп ҳолларда шахсан хон бошчи лигида, айрим ҳолларда танихли саркардалар бошчилигида бошқа ҳудударга юришлар уюштирилган. Энг юқори ҳарбий-маъмурий лавозим **амир ул-умаро** эди. Ундан кейинги расмий равишда юқори саркарда **ясовулбошилиқ** мансаби эди. Хонликда улар икки киши бўлиб, бири ёвмуд туркманларига, иккинчиси эса човдирларга ҳўмон- донлик ҳилар эди. Хон ҳузуридаги расмий ҳабул мароеимларида ясовулбошиларнинг доимий ўринлари бўлмас эди. Лекин улар хон ҳузурида бўладиган тор кенгашда меҳтар, ҳўшбеги ва девонбеги билан бир ҳаторда ҳатнашар эдилар. Ясовулбошига ясовуллар, миршаблар, шотирлар, эшикоҳолари итоат этганлар.

Ясовулбошидан кейинги ҳарбий унвон мингбоши эди. Ҳарбий юришлар пайтида мингбошиларга катта маъсулият юкланган. Яъни, улар ҳўшинни айтилган ерга тўплаши, уларнинг тайёргарлик даражасини назорат ҳилиши, жанг пайтида ҳўшиннинг маълум гуруҳига йўлбошчилик қилиши лозим бўлган. Шунинг учун ҳам архив ҳужжатларига кўра мингбошилар яхши инъомлар олганлар.

Хивада давлатни бошқариш бўйича ислом дини мафкуравий асосни ташкил этган. Қонунлар шариат тартиб ва йўриқлари асосида амал қилган. **Шайх ул-ислом** - хонликдаги энг юқори мартабали киши эди. У диний маросимларнинг аниқ бажарилиши устидан назорат қилган. Маросимлар пайтида шайх ул-ислом хоннинг ўнг томонида ўтириш қуқуқига эга бўлган.

Қози ул-қузот (қози калон) - мусулмон қуқуқи ва қонунлар бажарилишини шариат асосида назорат қилган. Қози калон пойтахтда ўз девони ва мақамасига эга бўлган. Вилоят марказларида ҳам вилоят қозиси бўлган.

Улар мақкамаларининг номи Дор ул-казо деб аталган. Лашкарлардаги қонун-қоидалар кетидан қозии аскар (аскар қозиси) назорат қилиб, шаърий масалаларни қал этиб тургам.

Муфти- қозиларнинг қуқуқшунослари қисобланган. Улар бирор иш кўриладиган пайтда иштирок этишлари, ҳукмопа тузишлари ва ҳукмларнинг тўғрилигини тасдиқлаш учун қужжатларга муқрларини босишлари лозим эди. Хивада бош муфти еттига бўлиб, барча муф- тиларнинг хон ёнида ўрни бор эди. Лашкарда ўзининг муфти лаш- кари хизмат қилган.

Аълам - муфтиларнинг бошлиғи қисибланган. Унинг вазифаси фатволарда келтириладиган шариат ривоятларини текширишдан иборат бўлиб, айрим ривоятларнинг асл нусхасига мослигини аниқлагач, аълам унга ўз муҳрини босган.

Раислар - шариат тартиб-қоидалари, диний маросимлар - рўза, беш вақт намоз, тахораг, хайри-эҳсон ишларининг аниқ бажарилиши устидан назорат қилган. Ота-аиалар болаларини ўз вақтида мактабга юбориши, бозорларда сотувчилар харидорларни алдамаслиги, тарозиларни текшириб туриш ҳам раиснинг вазифаси бўлган. Ҳар бир шаҳар ва катта қишлоқнинг ўз раиси бўлиб, қози калон тақдимиға мувофиқ хон томонидан тайинланган.

Мутавалли - диний муассасаларда хайр-эҳсон маблағлари ва хўжалик ишлари билан шуғулланувчи хўжалик нозири. Мутаваллининг вазифаси вақф мулки, ундан фойдаланиш ва келадиган даромадни назорат қилиш, уни тақсимлаш, ижарага бериш, охун ва мударрисларга маош тўлаш кабилардан иборат эди.

Мударрис - мадраса ўқитувчиси, муайян илоҳиёт фанидан дарс берган. Охун-охунд - ваъзхон, нотиқ, дин тарғиботчиси. Мударрис ва охунлар ўзлари

таълим берган мадрасанинг вақфидан маош олиб турганлар. Шунингдек, мадраса уларга хужра ҳам берган.¹

---

¹ Баҳодир Эшов, «Ўзбекистонда давлат ва мақаллий бошқарув тарихи». – Т.: «Янги аср авлоди», 2012, –Б. 398 –400.

2.2. Давлатдаги сарой мансаблари ва унвонлари.

Бухоро амирлигида мавжуд бўлган унвон, мансаб ҳамда амалларга оид маълумотларга сўнгги йилларда Ш.Воҳидов ва Р. Холиқовалар ўз тадқиқотларида ушбу масалаларга аниқлик киритишга ҳаракат қилганлар. Қуйида уларнинг тадқиқотларига асосланиб амирликдаги мансаблар ва унвонлар ҳақида сўз юритамиз.

Бухоро амирлигидаги энг юқори унвон ва мансаблар, аввало манғит уруғи вакиллари, саййидларга, хўжаларга ҳамда уламоларга берилган бўлиб, давлатдаги энг юқори унвон амир ул-умаро, оталиқ, ҳоким (валий, бек), кўшбеги ва девонбегилар бўлган. Давлат амир, амир ул-умаро томонидан бошқарилиб, у амалда ва расман чекланмаган ҳуқуқларга эга бўлган. Олтин Ўрда давлатида жорий этилган оталиқ унвони манғитлар даврига келиб оталиққа олинган шахснинг маслақатчиси ва ишончли вакили, қарбий ва маъмурий ишларда асосий вакилига айланди. Амир Шохмурод даврида оталиқнинг ваколатлари чекланиб, унга Зарафшон дарёси сувининг тақсимотини назорат қилиш, Бухоро канали(руд-и шахр) ва доруғалик вазифаси юкланади.¹

Бу даврда кўшбеги ёки кўшбегийи боло энг олий сарой мансаби ҳисобланиб унинг мавқеи жуда баланд бўлган. Амалда бош вазир вазифасини бажарган бу мансаб эгаси иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий масалалар бўйича амирнинг энг яқин одами бўлган. Саройдаги олий мансаблардан яна бири девонбеги бўлиб, бу мансабдор вазир ваколатларига эга бўлган. Девонбеги молия ишлари, даромад ва ҳаражатлар ҳамда солиқ йиғиш устидан тўла назорат қилиш ишларига жавоб берган.

Амирликдаги марказий давлат бошқарувида Бухоро шаҳри алоҳида ўрин эгаллаган. Жумладан, Бухоро шаҳри ҳокими амирнинг биринчи вазири ва

---

¹ Воҳидов Ш., Холиқова Р. Марказий Осиёдаги давлат бошқаруви тарихидан. – Т.: «Янги аср авлоди», 2006, –Б. 147

бошқа вилоятлар бошқарувчиси ҳисобланган. Шаҳардаги жамоат тартибини сақлаш миршабларга топширилган бўлиб, улар шаҳар миршаббошисига бўйсунган. Бухоро шахри миршаббошисига бошқа барча шаҳарлар миршаббошилари бўйсунган. Манғитлар даврида Бухорода қўшбеги, қозикалон, бош раис ва миршаббоши биргаликда “чор ҳоким”, яъни, “тўрт ҳоким” деб юритилган.

Амирликнинг бошқарув тизимида бош раис алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Ушбу амал ярим диний, ярим тарғиботчи усулида эди. Амирликда бош раис одатда эшон раис ёки раис-уш шариат деб аталган бўлиб унга барча маҳаллий раислар бўйсунган. Бош раис уларни вақти-вақти билан амир олдида текширувдан ўтказиб турган. Эшон раис қозикалондан кейин турадиган амалдор бўлиб, унинг мақкамасига вақтинча ўринбосарлик қилувчи халифа, ноиб, мулозимлар, мирзалар, мирохўрбоши, терговчи, шаҳар мироби кабилар кирган.

Амир саройида ижро ҳокимиятини амалга оширувчи лавозимлар қаторига шаҳар хавфсизлигига жавобгар бўлган миршаб ва унинг қўл остидагилар, сув таъминотига жавобгар бўлган мироб ва унинг қўл остида ишлайдиганлар кирган. Миршаб қўл остида ясовулбоши, девонбеги, макрамбоши, мирзалар, дақбоши, шабгард (кечки қоро- вул), фаррошбоши кабилар бўлган. Мироб тасарруфида эса маҳрам- ,мирзалар, баковуллар, мирохўрлар, сув тармоқлари назоратчилари, маҳалла, мавзе ва қишлоқ оқсоқоллари фаолият юритганлар.

Амирнинг иккинчи вазири қўшбеги поён, баъзи манбаларда мир поён деб аталган бўлиб, унга ясовулбоши, мирохўрбоши, хазиначи, мирзалар,баковулбоши, закотчилар бўйсунган. Мири поён уларни бевосита ўз назоратига олиб турган.

Бухоро амири ҳузурида юқори лавозимдаги мансабдорлар билан бирга қуйи амалдаги мансабдорлар ҳам мавжуд бўлган. Амир фармонларини етказувчи парвоначи, амирга доимо ҳамроҳ бўлиб юрувчи ҳидоячи, амир

маслаҳатчиси ва хорижий меҳмонларни кутиб оловчи шиғовул, амир осойишталиги ва тинчлигини муҳофаза қилувчи тонготар (тунқагор), амирга қаратилган салом ва таъзимларни қабул қилувчи жавобгар салом оғаси, амир дастурхонига жавобгар дастурхончи, амир сафари чоғида номозга чорловчи имоми жилов, амир сафари чоғида хонун билан шугулланувчи муфти жилов, амир масла-ҳатчилари гуруҳи жамъога кабилар шулар жумласидан. Амирга бўлган садокати ва хизмати учун алоҳида шахслар додхоҳ, иноқ, тўқсабо, оталиқ, эшикоғаси каби унвонларга эга бўлганлар.

XVIII-XIX асрнинг биринчи ярмида амирликда энг олий диний мансаб шайхулислом ҳисобланган. Аммо, бу даврда унинг вазифалари анча торайган эди. XIX аср ўрталаридан бошлаб шайхулислом ўрнини ҳозикалон эгаллайди. Юқорида эслатилган амир ҳузуридаги кенгашда дин вакиллари қозикалон, шайхулислом, нақиб ва раис катнашган.

Амир Музаффар давридан бошлаб амирликдаги барча ҳуқуқий нормалар қозилар томонидан ҳал қилинган. Барча фуқаролик, хўжалик ва жиноий ишлар Қуръон асосида кўриб чиқилган ҳамда жазолар тайинланган. Қозилар амир иродасига кўра қозикалон томонидан тайинланган. Шариат бўйича бошқарув қозилар қўлида бўлган. Қозикалон амирлик пойтахтининг бош қозиси бўлиши билан бирга, давлатдаги бошқа қозилар бошлиғи ҳисобланган.¹

Амирликда расман учта диний унвон - ўроқ, судур ва садр мавжуд бўлган. Манбаларга кўра, мадрасани тугутган шахс мулла, қози, раис амалларини эгаллаши мумкин бўлган. Юқоридаги амалларда бир неча йил ишлаганидан сўнг шариат ҳуқуқлари соҳасида тўплаган билим ва тажрибалари асосида бундай шахсларга дастлаб ўроқ, кейин судр ва сўнгра садр унвонлари берилган. Энг охирги диний унвони бўлган шахслар қозикалон, муфтий, аълам, охун каби диний амалларни эгаллаши мумкин бўлган.

---

¹ Баҳодир Эшов, «Ўзбекистонда давлат ва мақаллий бошқарув тарихи». – Т.: «Янги аср авлоди», 2012, –Б. 351

Амирликда ҳарбийлар томонидан содир этилган жиноятлар ва уларнинг шикоятларини шу масалалар билан шуғулланувчи махсус амалдор-қози аскар кўриб чиққан. Ҳарбий жиноятлар бўйича фатво тайёрлаш муфтий аскар зиммасида бўлган. Демак, амирликдаги ҳарбийлар ва фуқаролик ишлари алоҳида-алоҳида маҳкамалар томонидан кўриб чиқилган.

Қўқон хонлигида унвонлар ва мансаблар улар ижрочиларининг вазифалари ҳамда мартабаларига қараб ҳарбий, ҳарбий-маъмурий, сарой унвон ва мансаблари ҳамда маъмурий вазифалари, диний мансаб ва унвонлар ҳамда диний қозихона амалларига бўлинар эди.¹ Хон саройида куйидаги ҳарбий мансаб ва унвонлар жорий этилган:

- **Амир ул-умаро** - амирлар амири. Хон томонидан кенг ваколатлар берилган (давлатдаги муҳим ишлар, амалдорларни амалга қўйиш ва олиш, давлатдаги ички тартибни сақлаш, саройдаги тартиб - интизом кабилар) шахс бўлиб, хондан кейинги энг юқори мансаб ҳисобланган;

- **Амирлашкар** - амир ул-умародан кейинги мансаб. Қўқон хонлигида мингбоши ҳарбий унвонининг вазифалари, даражаси амирлашкарликка тенг бўлган;

- **Мингбоши** — маъмур сифатида минг нафар отлик аскар берадиган мулкнинг ҳокими. Бу унвондаги шахс ҳарбий юришлар вақтида қўшинни бошқариб, лашкарбоши унвонини олган. Бу унвоннинг эгаси вазирликка ҳам даъвогар бўлган. Бу унвон Шералихон даврида (1842-1844 йй.) юқори даражадаги вазифага айланиб кетган;

- **Ботирбоши** - ботир баҳодирлар бошлиғи. Беш юз кишидан кўп лашкарга бошчилик қилган. Вилоятларда ботирбоши ҳарбий ва қўшин ишларига масъул эди. Ботирбоши баъзан қурилиш ҳамда суғориш ишларига ҳам бошчилик қилган. (Улуғ нахр ариғи, Отабек ботирбоши).

---

¹ Қўқон хонлигидаги унвонлар ва мансаблар ҳақидаги маълумотлар куйидаги рисоладан олинди: Воҳидов Ш., Холиқова Р. Марказий Осиёдаги давлат бошқаруви тарихидан. - Т :Янги аср авлоди. 2006. – Б. 6-21

- **Қўшбеги** - ҳарбий қўшиннинг бошлиғи. Бу мансаб юриш ва жанг вақтларида берилиб, унинг эгаси мингбоши унвонини олишга даъ-вогарлик қилган ҳамда алоҳида вилоятга ҳам ҳоким бўлиши мумкин эди.

- **Воли ёки волий (ноиб, муовин)** - тобе этилган вилоят ва туманларда хоннинг ўринбосари. Вилоятларда лашкар унга итоат этган ҳамда у вилоятнинг ҳарбий маъмурий ишларига бошчилик қилган.

- **Қалъабон ёки кутвол** - Қўқон хонлигининг чегараларида жойлашган қалъа ва истехкомларининг ҳокими бўлиб, шу ҳудудларнинг ҳарбий-маъмурий, хирож ва бож олиш ишларига жавобгар бўлган. Ҳарбий мақсадга кўра, қалъабон вазифасига додхоҳдан қушбегигача бўлган шахслар тайинланган.

- **Қўрбоши** - ҳўрхона яъни аслаҳахона бошлиғи. Бу мансаб эгаси хон ва мингбошига итоат этган. Қўрбоши қўрхона, милтиқхона, тўпхоналарга бошчилик қилиб, хомашё топиб келишдан тортиб то тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш ва уларни хон қарорига биноан тарқатиб бериш жараёнига жавобгар бўлган.

- **Ёфар** - соқчилар бошлиғи. Бу мансаб эгасининг гуруҳи юз нафар аскардан иборат бўлган. Ёфар ўз гуруҳининг ҳисоб-китоби, йиллик харажатини аскарлари учун хазинадан олиб берган. Маибаларда ёфарлар ғаллагир (ғалла олувчи), жавгир (буғдой олувчи) ва сарпо олувчи сифатида ҳам қайд этилган.

- **Тўпчибоши** - тўпчилар, замбаракчилар гуруҳи бошлиғи.

- **Тўқсабо** - ўзларининг туғига эга бўлган ҳарбий гуруҳнинг бош-лиғи.

- **Понсадбоши** - беш юз нафар аскардан иборат гуруҳ раҳбари.

- **Юзбоши** - юз кишилик ҳарбий даста бошлиғи.

- **Панжохбоши** - элликбоши, эллик нафарли ҳарбий гуруҳ бошлиғи.

- **Дахбоши** - ўн кишилиқ ҳарбий гуруҳ бошлиғи.

- **Қоровулбеги** - соқчилар ва қоровуллар бошлиғи.

Ҳарбийлар қаторига аскар, сарбоз, нукар, сипоҳи, мерган, маҳрам, ботур, тўпчи, занбарчи, қўрчи, қоровул қабила ҳам кириб, қўшин сафида, ноғорачи, сурнайчи, тўғчи (байроқдор) қабила ҳам хизмат қилганлар. Бу ҳарбий унвонлар орасида мингбошидан понсадбошигача бўлганлари олий унвонлар, қўрбошидан қоровулбошигача бўлганлар ўрта унвонли мансаблар, қолганлари эса паст унвонлар ҳисобланган. Эликбошидан мингбошигача бўлган ҳарбий лавозимдаги амалдорлар ўз хизматларига мулозимлар олганлар. Понсадбошидан юқори мансабдаги ҳарбийларга яна мирзолар ва муншийлар ҳам хизмат қилган. Манбаларда ҳарбийларга саройдан йилига турли ҳажмдаги маош берилганлиги қайд этилган.

Хон саройидаги унвон ва мансаблар. Унвонлар орасида энг каттаси иноқ эди. Одатда иноқлар энг қудратли ўзбек уруғларидан тайинланган ҳамда ҳамда улар хоннинг энг яқин маслахатчилари бўлган. Иноқлар йирик амалдор, яъни уруғ бошлиғи ҳисобланган. Абулғозихон тантанали маросимларда ўтириш учун иноқларга ўз ёнидан тўртта жой ажратган. Иноқлар бий, султон, мингбоши каби унвонларни ҳам олганлар. XX аср бошларига келиб иноқлар бек мартабасига тушиб, олий сарой амалдорларидан маъмурий мансаб эгаларига айланадилар.

Оталиқ - уруғ оқсоқоли. Иноқ бошлиқ тўпа (гуруҳ) га бирлашган уруғ бошлиғи. Хоннинг энг яқин маслахатчиларидан бири бўлган. Оталиқ қилич ва пичоқ тақиб юрган.

Бий - сарой унвони. Иноқ ва оталиқдан кейинги мартаба. Бий қабила ва уруғнинг бошлиғи қисобланиб, кўчманчи ва ярим кўчманчи туркий халқларнинг, жумладан ўзбекларнинг уруғ оқсоқолларига бериладиган унвон эди. XVII-XIX асрларда бийлар йирик ўзбек қабила ва уруғларига бошчилик

килиб, фақат марказий ҳокимиятга итоат этганлар. Бий унвони авлоддан авлодга мерос қилиб қолдирилган.

Амир ул-умаро - Амирларнинг амири, Хива хонлигида XIX асрнинг ўрталарида таъсис этилган. Сайид Муҳаммадхон бу унвонни биринчи марта ўзининг акаси Сайид Маҳмуд тўрага берган эди. Муҳаммад Амин инок ҳукмронлиги даврида амир ул-умаро унинг акаси Фозилбий эди. Ўшандан кейин амир ул-умаро унвони қеч кимга берилмаган.

Қўшбеги - Хива хонлигида саройнинг олий мансабларидан бири бўлиб, молия ва солиқ йиғиш ишларини бажарган. Қўшбегининг махсус девони ҳамда унга тобе этувчи амалдорлари бўлган.

Меҳтар - катта, улуғ деган маънони беради. Меҳтар сарой хизматкорларининг бошлиғи вазифасини бажариб, хонга яқин кишилардан ва хон уруғига мансуб аъёнлардан тайинланган. Меҳтарнинг ҳам ўз девони бўлиб, ер солиғи “солғут” тўплаш ҳам унинг хизматида кирган.

Бекларбеги - Қорақалноқ ва кўчманчи халқларнинг оқсоқолларига бериладиган фахрий унвон. Бекларбегининг вазифаси уларнинг ўз уруғларидан йиғиладиган харажатларнинг тўғрилигини текшириб туриш ва уларни тўла равишда хазинага топшириш устидан назорат қилишдан иборат бўлган. Бу лавозимга амалдорлар одатда хоннинг қариндош-уруғларидан тайинланган.

Бек - XIX асрда Хива хонлигининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида беклар анча катта рол ўйнаганлар. Бек - хон ва давлат арбобларининг қариндошларига, фарзандларига бериладиган фахрий унвондир.

Парвоначи - хон саройидаги олий вазирлардан бири. Парвоначи саройнинг ички ва ташқи ишларида ҳам фаол қатнашиши мумкин бўлган. У арзу-шикоятларни хоннинг ҳузурига олиб кириб, жавобини қайтарган.

Шунингдек, парвоначи хоннинг фармонларини сарой аъёнларига етказиб турган.

Эшикоқоси - сарой дарвозаларини қўриқлаш ишларини бошқарган. Ойболта унинг мансаб аломати бўлган. Ҳукмдор саройда бўлган вақтда эшикоқоси уни қўриқлаш билан шуғулланган. Эшикоқоси арзгўйларнинг нима хусусда келганларини суриштириб, уларни саройдаги тегишли амалдорлар томонига жўнатар эди. Фақат жуда муҳим хабарлар билан келган кишиларгина хон ҳузурига киритилган.

Саройда дарвоза ортида турадиган қоровуллар ва махсус дарвоза қўриқчиларидан ташқари хонни қўриқлайдиган **тунқатор** ёки **тунотарлар**, яъни, кечаси билан хонни қўриқлаб чиқадиган хизматчилар ҳам бўлган.

Маҳрам - ишончли хизматкор, сидҳидилдан хизмат килувчи сарой ичкарисидаги ходим маъноларини англатади. Маҳрамлар хонга яқин кишилар ҳисобланган. Давлат бошҳарувида улар бевосита хоннинг маслаҳатчилари бўлишган. Маҳрамлар хоннинг оромхонасига кириш ҳуқуқига эга бўлганлар.¹

Хива хони саройида яна қуйидаги унвон, мансаб ва вазифалар мавжуд бўлган: офтобачи, бухчабардор, соатбардор, китобдор, мўзабардор (хон пойабзалини берувчи), шарбатдор, маҳрам боши (юҳори лавозим ҳисобланган), тўшакчи, карнайчи, сурнайчи, жар-чи, ошмехтар (хон ва сарой ошхонаси бошлиғи), сорбон (туячи-лар), камон халфа (овчи, ҳушчи), мерганлар, сайис (от боҳувчи), кўмирчи, кучанчи (эгар-жабдуҳчи), тамакисоз, лойкаш, кулол, ходимчи, рўмолчи, селобчи (жом ушлаб турувчи), пояки (чилимчи), аравачи, носчи, қиличкор (ҳилич ва шамшир ясовчи), ошпаз, товоҳчи, даракчи (отчопар), жирчи (ашулачи), йўнувчи (дурадгор), девон (мирза), мушриф (озуҳа йиғувчи), божбон (закотчи) ва бошқ. Уларнинг

---

¹ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар. – Т.: «Шарқ», 2000, –Б. 284.

барчаси сарой хазинасидан маош олганликлари ҳақида маълумотлар бор. Саройдаги умумий тартибни арбоб назорат қилган.

Хива хонлиги тарихига оид манбалар, архив ҳужжатлари ва илмий адабиётларни чуқур таҳлил этган манбашунос олим Ш. Воҳидов хонликда қуйидаги амаллар, унвон ва мансаблар, вазифалар бўлганлиги ҳақида маълумот беради:

Амир ул-умаро, аравачи, арбоб, аълам, бухчи, бухчабардор, ва~ зир, вакил, бек, бекларбеги, бий, божбон, ботирбоши, боғбон, дарвозабон, дастурхончи, даҳбоши, девон, девонбеги, дорға, доручи, доруға, жаллод, жаллодбоши, жарчи, жирчи, заргар, имом, имоми жилав, иноқ, йилқибон, калонтар, карвонбоши, карнайчи, катхудо, китобдор, китоббардор, кулол, кутвол, кучанчи, кўмирчи, лойкаш, маҳрам, маҳрамбоши, даҳбоши, маҳсидўз, мерган, меҳтар, милтиқ- соз, мингбошй, мироб, мироҳўр, муаззин, мударрис, мутавалли, муфти, муфти аскар, мушриф, муҳаррир, мухтасиб, навкар, нақиб, нақибхўжа, ноиб, нонвой, оталиқ, отчопар, офтобачи (қумғончи), охун, ошпаз, оқо-оғо, оқсоқол, панжохбоши, панжсадбоши, парво- начи, пояки, раис, раиси калон, рўмолчи, сайис, сандиқчи, сарбоз, сарбон, саррож, сарҳанг, селобчи, сипоҳий, соатсоз, созанда, сувчи, соқчи, сурнайчи, сўфи, темирчи, тикувчи, тирноқчи, товоқчи, тошчи, тунқатор, туғчи, туғчибоши, тўпчи, тўра, тўшакчи, удайчи, фаррош, фаррош юзбоши, хазиначи, халифа, ходимчи, хўжасаро, читгар, чодир, чўпон, шайх ул-ислом, тилмоч, холчи, шарбатдор, шарбатчи, шахзода, шиғовул, шоликор, элликбоши, эшикоқоси. юзбоши, йўнувчи, ўнбоши, қайиқчи, қаландар, қизикчи, қиличкор, қози, қози аскар, қот қози ул-қўзот, қози урду, қоровул, қоровул беги, қушбеги, ҳоким, ясовулбоши¹.

---

² Воҳидов Ш., Холиқова Р. Марказий Осиёдаги давлат бошқаруви тарихидан. - Т :Янги аср авлоди. 2006. – Б. 65

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, XIX асрнинг биринчи ярмида мавжуд бўлган уч хонлик - Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихида, иқтисодий ва маданий ҳаётда ўз ўрнига эга бўлиб, жамият тараққиётининг минтақа ҳудудларидаги ўзига хос томонлари ўрганишда муҳим аҳамиятга эга бўлган давлатлар ҳисобланади. Уларнинг тарихи Ўзбекистон тарихининг ажралмас қисмидир.

Хонликлардаги сунъий суғориш ишлари, қурилишдан тортиб деҳқончилик, ҳунармандчилик, фан ва маданиятгача, ички савдодан ташқи иқтисодий алоқаларгача (Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Хитой, Россия ва бошқалар) оид маълумотлар, умуман олганда, юртимиз ва аجدодларимиз XVIII—XIX асрларда дунёнинг кўпчилик халқлари ва мамлакатларидан орқада бўлмаганлигини кўрсатади. Ундан олдинги ўтмиш маданиятни назарда тутсак, келаётган фан ва техника асрида (XX) тараққиётнинг олдинги сафларида туришлари учун потенциал имкониятлар бор эди. Аммо улардан фойдаланишга бир қатор омиллар йўл қўймаган.

Биринчидан, асрлар давомида бир бутун бўлиб келган мамлакатнинг, бир иқтисодий ва маданий маконда яшаб келган халқнинг учга бўлиниб кетиши, хонликлар ўртасидаги тўхтовсиз урушлар, ҳар бир хонлик ичидаги бошбошдоқлик ва ҳокимият учун ўзаро тинимсиз давом этган ички низо ва урушлар бутун мамлакатни хонавайрон қилди. Бу жараён гуруҳбозликни келтириб чиқарди, қабилаларнинг этник аралашувига, бир халқ бўлиб қовушишига, жипслашишига халақит берди. Давлат даражасида ҳам, вилоятлар даражасида ҳам ягона халқ, ягона Ватан тушунчасининг қадри англаб олинмади.

Иккинчидан, аҳоли хон ва бекларнинг, турли лавозимдаги мансабдорларнинг зўравонлигидан, ўзбошимчалигидан, мансабини суиистеъмол қилишидан, ғайриқонуний солиқ ва жарималардан ҳимоя қилинмади.

Учинчидан, асосий бойлик бўлган ерга мулкчиликнинг эски усули бир неча асрлардан бери ўзгармади. Хонликларда олий ҳукмдор ернинг бирдан-бир эгаси бўлиб, ер ишловчиларга - деҳқонларга ижара тарзида хатлаб бириктирилган эди. Деҳқон ер эгаси эмас, ердан олинadиган ҳосилнинг эгаси эди, холос. Шу боис деҳқон ерни асраб - авайлашга, унинг унумдорлигини оширишга интилмади.

Тўртинчидан, хонликларда саноат ривожига эътибор кучаймади. Олтингугурт, рангли металллар, мрамор, тошқўмир, нефть каби табиий бойликларга сероб конлар бўлсада, уларни казиб олиш, тоғ-кон ишларини ривожлантириш, кemasозликни йўлга қўйиш масалалари ҳал қилинмади.

Бешинчидан, товар-пул муносабатлари ривожлантирилмади. Даромад истеъмол ва қўшин харажатларини зўрға қоплар, капиталга айланмасди. Пул, олтин-кумуш хон ва амалдорларнинг хазина тўплаш манбаи бўлиб қолган эди.

Олтинчидан, хонликларнинг савдо муносабатларида ҳамон айирбошлаш усули давом этарди. Ўрта Осиё жаҳон бозоридан ажралиб қолгани устига бу ерда ягона ички бозор ҳам ташкил топмади.

Еттинчидан ва энг муҳими, XIX аср иккинчи ярмида Ўрта Осиё ҳудудидаги хонликларда ўз миллати, халқи ва Ватани истиқболи учун қайғурадиган, одамларни бир ғоя ва бир эзгу мақсад йўлида бирлаштира оладиган ҳамда ортидан эргаштира оладиган йўлбошчи — сардор бўлмади. Бухоро амирлигида ҳам, Қўқон ва Хива хонликларида ҳам шундай арбоб тарих сахнасига чиқмади. Босқинчиларга кўксини қалқон қилиб кўҳна Турон жанговар шавкатини намойиш қила оладиган ва Туркистонни бир умумий уй деб билган юртбоши топилмади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. –Т.: Ўзбекистон, 1996.
2. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. –Т.: Ўзбекистон, 1996.
3. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. 5-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
4. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. –Т.: Шарқ, 1998.
5. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008.
6. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Т.: Шарқ, 2000.
7. Бобобеков Ҳ.Н. Қўқон тарихи. – Т.: Фан, 1996.
8. Сагдуллаев А. ва бошқа. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. I – қисм. – Т.: Академия, 2000.
9. Усмонов Қ., Содиков М., Обломуродов Н. Ўзбекистон тарихи. I – қисм. Ўқув қўлланма. – Т.: 2002.
10. Воҳидов Ш., Холиқова Р. Марказий Осиёдаги давлат бошқаруви тарихидан. - Т :Янги аср авлоди. 2006.
11. Баҳодир Эшов, «Ўзбекистонда давлат ва мақаллий бошқарув тарихи». – Т.: «Янги аср авлоди», 2012
12. Ўзбекистон тарихи / Р. Муртазаева умумий таҳрири остида. –Т.: Янги аср авлоди, 2003.
13. Шамсутдинов Р. ва бошқа. Ватан тарихи (XVI – XX аср бошлари): К.2. – Т.: Шарқ, 2003.
14. Usmonov Q., Sodiqov M., Burxonova S. O'zbekiston tarixi. – Т.: IQTISOD-MOLIYA, 2006.

15. Shamsutdinov R. va boshq. Vatan tarixi. (XVI – XX asr boshlari); K.2 / Mas’ul muharrirlar: O’. Mavlonov, Q. Usmonov. – T.: Sharq, 2010.
16. Шамсутдинов Р., Мўминов Х. Ўзбекистон тарихи. – Т.: Sharq, 2013.